

معاونت پژوهشی

سند توسعه علم اخلاق اسلامی

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

دفتر جنبش نرم افزاری

کارگروه تخصصی اخلاق و تربیت

اعضای کارگروه اخلاق و پدیدآورندگان سند

دانشوران ارجمند حجج اسلام:

۱- دکتر مسعود آذربایجانی

۲- دکتر سید حسن اسلامی

۳- دکتر احمد دیلمی

۴- دکتر علی شیروانی

۵- دکتر محمد فتحعلی خانی

و به اهتمام:

۶- مهدی علیزاده (مدیر کارگروه)

۷- محمد عالم زاده نوری (دبیر کارگروه)

۸- محمد تقی اسلامی (عضو ناظر)

۹- مهدی احمدپور (عضو ناظر)

فهرست مطالب

کلیات

۲	مقدمه.....
۲	الف. ضرورت تدوین سند.....
۴	ب. مراحل تهیه و تدوین سند حاضر.....
۴	مرحله اول: رایزنی با کارشناسان در قالب جلسات هم‌اندیشی (کارگروه تخصصی).....
۵	مرحله دوم: مصاحبه‌ها.....
۵	مرحله سوم: گزارش‌ها و تحقیقات میدانی.....
۶	مرحله چهارم: تدوین.....
۶	مرحله پنجم: بازنگری و تنظیم نهایی.....
۶	ج. تعریف مفاهیم سند.....
۷	علم اخلاق:.....
۷	نهاد اخلاق:.....
۷	فلسفه اخلاق.....
۷	فلسفه علم اخلاق:.....
۷	اخلاق فلسفی:.....
۸	اخلاق عرفانی:.....
۸	اخلاق نقلی (مأثور):.....
۸	اخلاق تلفیقی:.....
۸	اخلاق هنجاری:.....
۸	تربیت:.....
۸	اخلاق کاربردی:.....
۹	اخلاق حرفه‌ای:.....
۹	اخلاق کلان‌نگر:.....
۹	علوم پیرااخلاقی (علوم هم‌جوار):.....
۹	مبانی و پیش‌فرض‌ها:.....
۱۰	منابع:.....
۱۰	قلمرو و گستره علم:.....
۱۰	ساختار:.....
۱۰	روش:.....
۱۰	غایت علم:.....
۱۰	مفاهیم:.....

آموزه‌ها:	۱۰
قواعد:	۱۰
د. ساختار سند:	۱۰
نکته یکم:	۱۱
نکته دوم:	۱۱
نکته سوم:	۱۲
نمودار ساختار سند:	۱۳

فصل اول: وضعیت موجود

الف. علم اخلاق:	۱۵
۱. دارایی‌ها و ظرفیت‌ها:	۱۵
۱-۱) در ساحت دانش اخلاق:	۱۵
الف) مطالعات اخلاق اسلامی:	۱۵
یکم:	۱۵
تفاسیر قرآن:	۱۶
کتب حدیث:	۱۶
کتب ادعیه:	۱۶
کتب مزار:	۱۶
شرح نگاری‌ها:	۱۷
دوم:	۱۷
سوم:	۱۸
چهارم:	۱۸
پنجم:	۱۸
ب) مطالعات جدید اخلاق در غرب:	۱۸
۲-۱) در ساحت سایر علوم:	۱۸
الف) علوم اسلامی:	۱۹
ب) فلسفه‌های مضاف:	۲۱
۱. هستی‌شناسی تاریخ:	۲۳
۲. معرفت‌شناسی تاریخ:	۲۳
ج) علوم انسانی:	۲۴
۲. کاستی‌ها و آسیب‌ها:	۲۸
یکم - کاستی‌ها:	۲۹
دوم - آسیب‌ها:	۲۹
ب) آموزش و پژوهش‌های اخلاقی:	۳۰

۳۰	۱. حوزه‌های علمیه.....
۳۰	الف) پژوهش.....
۳۲	ب) آموزش.....
۳۲	الف).....
۳۲	ب).....
۳۲	ج).....
۳۲	د).....
۳۳	ه).....
۳۳	۲. دانشگاه‌ها.....
۳۳	الف) پژوهش.....
۳۴	ب) آموزش.....
۳۴	۳. مراکز مستقل پژوهشی.....
۳۵	ج) نهاد اخلاق.....

فصل دوم: وضعیت مطلوب

۳۹	الف. علم اخلاق.....
۳۹	پیشینه و هویت تاریخی.....
۴۰	جایگاه علم و رتبه آن در هندسه معارف دینی.....
۴۱	مبانی و پیش فرض‌ها.....
۴۲	منابع.....
۴۲	الف - ویژگی‌های مشترک منابع.....
۴۲	ب - ویژگی‌های اختصاصی منابع.....
۴۶	الف - ویژگی‌های مشترک روش‌ها.....
۴۷	ب - ویژگی‌های اختصاصی روش‌های چهارگانه.....
۵۳	ب. پژوهش‌های اخلاقی.....
۵۴	ج. نهاد اخلاق.....

فصل سوم: راهکارهای توسعه

۵۷	الف. راهکارهای توسعه پژوهش‌های اخلاقی.....
۵۷	۱- الف. در حوزه مدیریت پژوهش.....
۵۸	۲- الف. در حوزه اجرای پژوهش.....
۶۰	ب. راهکارهای توسعه نهاد اخلاق.....
۶۰	۱- ب. برنامه‌های فرهنگی.....
۶۲	۲- ب. برنامه‌های اجتماعی.....

کلیات

مقدمه

الف. ضرورت تدوین سند

آموزه‌های اخلاقی حجم قابل توجهی از متون دینی و کتب آسمانی را به خود، اختصاص داده است. فراخوانی گسترده و تأکیدهای مکرر قرآن کریم به سازندگی اخلاقی و تهذیب نفس و ارزش‌های والای انسانی، بیانگر جایگاه والای اخلاق در میان اهداف دین است. در هیچ جای قرآن کریم، شاهد یازده سوگند پیاپی نیستیم، مگر در سوره شمس که خدای سبحان در صدد بیان اهمیت تربیت نفس و خودسازی اخلاقی برآمده است. چنان که در مقام تبیین هدف از ارسال رسل و انزال کتب، بارها تزکیه را پیش از تعلیم کتاب مطرح فرموده است. نبوی مشهور «إِنِّي بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» نیز جهت‌گیری قوی اخلاقی دین خاتم را مشخص می‌سازد.

تجارب انباشته تاریخی بشر نیز گویای این مطلب است که هر جامعه‌ای که از مقوله اخلاق و اهتمام بدان فاصله بگیرد و بهای لازم برای پاسداشت نظری و عملی اخلاق را نپردازد، متحمل خسارت‌های جبران‌ناپذیر و شاهد فاجعه‌های دهشتناک انسانی خواهد شد و به سرعت راه انحطاط را خواهد پیمود.

پرواضح است که کاوش‌های نظری در حوزه پیش‌فرض‌ها، منابع، مفاهیم، روش، غایت، قلمرو، ساختار و آموزه‌های اخلاق اسلامی، پیش‌نیاز اساسی ارائه یک دستگاه منسجم، جامع، پالوده، بی‌ابهام و سرانجام کارآمد به‌شمار می‌آید. با فقدان این چارچوب نظری، نمی‌توان در عصر تغییرات شتابنده ساختار جوامع و پیچیدگی‌های فزاینده شبکه‌های روابط اجتماعی، بسیاری از رفتارهای چندبعدی را به راحتی در قالب کنش‌های بهنجار یا نابهنجار طبقه‌بندی کرد. از سویی انسان موجودی است که «ارزش‌داوری» پایه بسیاری از تصمیمات او را تشکیل می‌دهد و طبیعتاً این ارزش‌داوری‌ها باید درون یک دستگاه فکری با سنجه‌های اخلاقی تعریف شده، صورت پذیرد.

نقش تعیین‌کننده سنجه‌های اخلاقی در سوگیری کلان رفتارهای آدمی، بشر را سخت دغدغه‌مند پالایش و ژرف‌کاوی مفاهیم و بازنگری در موازین اخلاقی و بازخوانی بنیادهای انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی،

روش‌شناختی و کلامی اخلاق ساخته است و این دلمشغولی، وی را در طول تاریخ معرفت‌اندوزی به اندیشه‌ورزی اخلاقی واداشته است.

در ساحت ترابط دین و اخلاق، خواه و ناخواه با این واقعیت روبرویم که اتقان نظام اخلاقی هر دین، یکی از معیارهای حقانیت و برتری در مطالعات تطبیقی بین‌الادیان به‌شمار می‌رود. هم‌چنان که تبیین مدلل مکتب اخلاق یک دین، می‌تواند نقش بی‌بدیلی در کامیابی متولیان رسمی دین، در انجام وظیفه تربیت دینی و جهت‌بخشی معنوی به رفتار جامعه متدینان، بازی کند. و از سوی دیگر تفقه اخلاقی و استخراج آموزه‌های اخلاقی از متون دینی نیازمند منطق استنباط و اصول فقه‌الاخلاق و تدوین مبانی رجالی و... است. اما مع الاسف باید اقرار کرد که پیشینه پژوهش‌های نظری در حوزه اخلاق اسلامی در مقایسه با میراث علمی گذشتگان در علوم چون فقه، تفسیر، حدیث، کلام و حتی فلسفه، بسیار کم‌برگ و بارت‌تر می‌نماید. آثار قابل توجه اخلاقی، پرشمار و متنوع نیست و با کمال تأسف باید گفت وضعیت کنونی پژوهش و تولید اندیشه عمیق و اصیل علمی در حوزه اخلاق اسلامی به مراتب از برخی مقاطع گذشته نیز کم‌مایه‌تر و کم‌رونق‌تر است.

و در حالی که جهان معاصر سخت تشنه پیام معنوی تشیع و چشم به راه رهاورد رهایی‌بخش انفجار نور؛ یعنی انقلاب اسلامی است، کارنامه تولید اندیشه اخلاقی در ۲۵ سال گذشته ایران، به هیچ روی قابل دفاع نیست.

بر پایه آنچه گذشت، امروزه حرکتی حساب‌شده و جدی و عزمی همگانی برای سامان‌دهی و تعمیق مطالعات بنیادین نظری به منظور ارائه مکتب اخلاق اسلامی، سخت ضروری است. بی‌گمان یکی از مهم‌ترین رسالت‌های حوزه‌های علمیه، تعمیق و گسترش آموزه‌های اصیل اخلاق اسلامی در جامعه و اهتمام به پیش‌نیاز اصلی آن، یعنی تولید تفکر اخلاقی براساس مبانی اسلامی و استخراج نظام اخلاقی اسلام و تهیه پاسخ‌های متقن برای پرسش‌های نوپدید در حوزه اخلاق و تربیت است.

جریان مبارک جنبش نرم‌افزاری و نهضت تولید علم که به رهنمود رهبر فرزانه انقلاب، در کشور ما در

حال شکل‌گیری است، زمینه مساعدی را برای بذل توجه و اهتمام ویژه به دانش‌های حوزوی و معارف دینی پدید آورده است. این آغاز فرخنده، نویدبخش آینده‌ای است که در آن با تلاش و تدبیر فرزندان حوزوی دانش اخلاق اسلامی از غربت و مهجوریت خارج شود و به جایگاه شایسته و بایسته خویش ارتقا یابد.

سند توسعه علم اخلاق اسلامی در راه ترسیم آن آینده تابناک گام‌های نخستین را برداشته و راهکارهای رسیدن به آن را پیش می‌نهد و برای این مهم همه دانشیان و پژوهندگان حوزوی و دانشگاهی و فرهنگ‌بانان و اندیشه‌سازان و تصمیم‌گیران و مدیران و مجریان نظام اسلامی را به اهتمام بیش از پیش به توسعه نظری و عملی اخلاق فرا می‌خواند.

ب. مراحل تهیه و تدوین سند حاضر

به پیشنهاد دفتر جنبش نرم‌افزاری وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم تهیه و تدوین سند توسعه علم اخلاق اسلامی در دستور کار گروه اخلاق و تربیت پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قرار گرفت. بدین منظور پس از ترسیم طرح پروژه و تعیین مدیر، دبیر و اعضای کارگروه، چند مرحله کاری برای تولید و تدوین این سند پیش‌بینی شد.

مرحله اول: رایزنی با کارشناسان در قالب جلسات هم‌اندیشی (کارگروه تخصصی)

سازه فکری - پژوهشی «کارگروه تخصصی» متشکل از کارشناسانی است که به هدف کشف پرسش‌ها و تولید اندیشه‌های نو گرد هم می‌آیند و با گفت و گوی مشترک و ایجاد فضای تضارب آرا، زمینه انتقال حساسیت‌ها و تولید ایده‌های تازه را - که از آن به بارش فکری تعبیر می‌شود - فراهم می‌سازند.

در این مرحله ابتدا از تعدادی فضلاء حوزوی - دانشگاهی دغدغه‌مند و صاحب اثر در حوزه اخلاق و تربیت، برای حضور در جلسات کارگروه، دعوت به عمل آمد. این اعضا به ترتیب حروف الفبا عبارت‌اند از: حجج اسلام آقایان دکتر مسعود آذربایجانی، دکتر سیدحسن اسلامی، دکتر احمد دیلمی، دکتر علی شیروانی، دکتر محمد فتحعلی‌خانی.

جلسات کارگروه به صورت مستمر و هفتگی از تاریخ ۸۳/۹/۵ تشکیل شد. در این جلسات علاوه بر

نام‌برندگان، پژوهشگران گروه اخلاق و تربیت، حجج اسلام آقایان مهدی علی‌زاده (مدیر کارگروه)، محمد عالم‌زاده نوری (دبیر کارگروه)، مهدی احمدپور و محمدتقی اسلامی، حضور داشتند.

صورت مباحث مطروحه در جلسات کارگروه بدین شرح است:

تبیین محورهای مطالعاتی کارگروه، بررسی وضعیت موجود علم اخلاق و مراکز وابسته و نیز سیر تحول دانش اخلاق، گستره‌شناسی اخلاق اسلامی، تعریف دانش اخلاق، نسبت میان فقه و اخلاق، ظرفیت‌شناسی سایر علوم برای توسعه علم اخلاق، کاستی‌ها و آسیب‌های موجود در حوزه معرفت اخلاقی، آسیب‌شناسی وضعیت موجود، تبیین وضعیت مطلوب، بیان راهکارها و سرانجام ساختار سند.^۱

پس از تعیین موضوع و تقسیم کار، آرای هر یک از اعضا ابتدا به صورت شفاهی در جلسه عرضه و سپس به صورت مکتوب به دبیرخانه می‌رسید.

مرحله دوم: مصاحبه‌ها

در خلال تشکیل جلسات، دبیرخانه کارگروه اقدام به تهیه و تدوین مسائل اساسی و پرسش‌های بنیادین علم اخلاق کرد. این پرسش‌نامه در دو بخش پرسش‌های روشی و پرسش‌های محتوایی است که به ضمیمه گزارش ارائه شده است. این پرسش‌نامه برای جمعی از اندیشمندان بدین شرح ارسال شد و پس از آن مصاحبه‌هایی صورت گرفت؛ آیت‌الله سید احمد مددی، آیت‌الله شیخ محمد سند، آیت‌الله علی عابدی شاهرودی، استاد مصطفی ملکیان، و حجج اسلام آقایان: تحریری، آشتیانی، غنوی و پناهیان.^۲

مرحله سوم: گزارش‌ها و تحقیقات میدانی

به منظور آگاهی از وضعیت موجود پژوهش‌های اخلاقی، دو پروژه بدین شرح اجرا شد:

۱. تهیه لیستی از عناوین، چکیده‌ها و فهرست مندرجات پایان‌نامه‌های اخلاقی مراکز آموزش عالی کشور

---

۱. علاوه بر گزارش مکتوب، نوار این جلسات پیاده‌سازی و ویرایش شده و در ۲۵۰ صفحه به پیوست آمده است.

۲. علی‌رغم تلاش فراوان و پی‌گیری‌های مکرر (حضور، مکاتبات و تلفنی) برای مصاحبه با برخی دیگر از شخصیت‌های علمی حوزه و دانشگاه، دبیرخانه کارگروه موفق به مصاحبه با آنان نشد.

و تهیه یک نرم‌افزار که امکان جست و جو در این چکیده‌ها را فراهم می‌کند.^۱

۲. تهیه گزارشی از مراکز مهم پژوهشی که در زمینه اخلاق و تربیت اسلامی فعالیت می‌کنند، مشتمل بر

محورهای منابع انسانی، سابقه کار، پروژه‌های انجام گرفته و طرح‌های در دست اقدام.^۲

علاوه بر این از برخی مراکز دولتی مسئول، نتایج طرح‌های کلان ملی نظام (مانند سند ملی آموزش برای

همه، سند ملی آموزش عالی، منشور تربیتی نسل جوان، طرح پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان)

گردآوری شد.

مرحله چهارم : تدوین

پس از آماده‌سازی این مقدمات، کار تنظیم سند توسط مدیر و دبیر کارگروه آغاز گشت. بدین منظور ابتدا

جلساتی برای توافق نهایی بر ساختار سند متناسب با موضوعات مورد بحث در کارگروه تشکیل شد و پس

از آن آرای ارائه شده در کارگروه تنقیح، تکمیل، و سرانجام پس از یک ماه جلسات مستمر تنظیم و تدوین

آن پایان یافت.

مرحله پنجم: بازنگری و تنظیم نهایی

در این مرحله، دبیرخانه کارگروه متن آماده شده پیش‌نویس سند را برای هر یک از اعضای کارگروه و

نیز سایر صاحب‌نظران از جمله: مدیر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی جناب حجت‌الاسلام والمسلمین

سبحانی و نیز مدیر دفتر جنبش نرم‌افزاری جناب حجت‌الاسلام والمسلمین نصرتی ارسال کرد و متعاقب آن

یازدهمین نشست کارگروه به بازنگری در مفاد پیش‌نویس تهیه شده اختصاص یافت و در مرحله پایانی

دبیرخانه کارگروه حاصل تأملات اعضا را در بازنویسی نهایی سند اعمال کرد.

ج. تعریف مفاهیم سند

عمده‌ترین مفاهیم به کار رفته در این سند عبارتند از:

۱. این نرم‌افزار به پیوست تقدیم شده است.

۲. این گزارش به پیوست تقدیم شده است.

علم اخلاق: دانش مطالعه رفتارها و حالات پایدار روحی انسان از حیث خوبی و بدی و تأثیر آن در سعادت و کمال آدمی را دانش اخلاق نامند.^۱

نهاد اخلاق: عبارت است از معرفت عمومی و باور تثبیت شده یک جامعه نسبت به ارزش‌ها و هنجارهای خویش و جهت‌گیری رفتاری بر پایه آن و ساز و کارها و ابزارهای اعمال این هنجارها.^۲

فلسفه اخلاق^۳: علمی که عناصر سازنده گزاره‌های اخلاقی را مورد مذاقه‌های معرفت‌شناختی و معناشناختی قرار می‌دهد و از سرشت حکم اخلاقی سخن می‌گوید و معیارهای لازم جهت نقد اخلاق هنجاری را در اختیار می‌نهد.

فلسفه علم اخلاق: از دانش‌های پیرا اخلاقی است که با نگاه درجه ۲ به بازکاوی مؤلفه‌های دانش اخلاق (و نه تک گزاره‌های اخلاقی) از قبیل مبانی و پیش‌فرض‌ها، منابع، روش، غایت، ساختار، قلمرو، تاریخچه، مکاتب و نظریه‌های علم اخلاق می‌پردازد که هدف اصلی آن آسیب‌شناسی علم اخلاق و تأمین پویایی و بالندگی آن است.

اخلاق فلسفی: رویکردی به اخلاق، مبتنی بر مبانی انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی فلسفی که به روش عقلی در صدد توجیه و مدلل ساختن آموزه‌های اخلاقی است و غایت حرکت انسان را نیل به حکمت می‌داند.^۴

---

۱. در مورد موضوع علم اخلاق اختلاف نظرهایی وجود دارد. برخی موضوع علم اخلاق را تنها به رفتار و برخی تنها به ملکات منحصر دانسته‌اند که بر پایه دیدگاه نخست اخلاق وظیفه و بر پایه دیدگاه دوم اخلاق منش شکل می‌گیرد. این سند موضوع علم اخلاق را شامل ملکه و رفتار می‌داند. در مورد حیثیت ذاتی اخلاق نیز سه منظر متفاوت وجود دارد که دیدگاه‌های عمده در اخلاق هنجاری را تشکیل می‌دهد. این دیدگاه‌ها عبارتند از فضیلت‌گرایی، وظیفه‌گرایی و غایت‌گرایی. در تعریف فوق دانش اخلاق بر پایه فضیلت‌گرایی تعریف شده است، هر چند این سند بر جهت‌گیری هنجاری خاصی استوار نیست.

۲. البته باید عنایت داشت که معرفت عمومی و جهت‌گیری رفتاری اجمالی و حداقلی برای تقرر نهادی آموزه‌های اخلاقی کافی است؛ یعنی چه‌بسا پاره‌ای از جزئیات و دقائق هنجارها و آموزه‌های یک نظام اخلاقی برای خود توده روشن نباشد، ولی همین مقدار که آنها بر پایه اعتماد به متون یا افراد مرجع، پذیرای این آموزه‌ها باشند، برای صدق معرفت و باور عمومی کافی است همان‌گونه که التزام عملی غالبی و سوگیری کلی رفتاری، تقید عملی مورد نظر برای تثبیت نهاد را تأمین می‌کند.

۳. این فلسفه مضاف را فرا اخلاق، اخلاق تحلیلی و اخلاق نقدی نیز نامیده‌اند.

۴. برخی از کتب متعلق به این رویکرد از این قرار است: تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، ابو علی مسکویه رازی؛ الطب الروحانی، محمد بن زکریای

اخلاق عرفانی: رویکردی به اخلاق، مبتنی بر مبانی انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی عرفانی که با روش کشف و شهود به توجیه و مدلل ساختن آموزه‌های اخلاقی می‌پردازد و غایت سیر انسان را فنای فی الله و توحید می‌شمارد.^۱

اخلاق نقلی (مأثور): رویکردی به اخلاق که صرفاً با استناد به منابع و حیانی اسلام (آیات و روایات) به توجیه، تبیین و مدلل‌سازی آموزه‌های اخلاقی می‌پردازد.^۲

اخلاق تلفیقی: رویکردی به اخلاق، که برای توجیه گزاره‌های اخلاقی از ظرفیت‌های عقل و نقل و شهود بهره می‌گیرد و کاربست هر سه روش را در دستور کار خود قرار می‌دهد.^۳

اخلاق هنجاری: علم تعیین ملاک‌های کلی «خوبی و بدی» و «درستی و نادرستی» و تطبیق این ملاک‌ها بر ملکات و افعال اختیاری انسان مانند بحث از خوبی و درستی «صدق» و بدی و نادرستی «ظلم».

تربیت: مراد از تربیت در این سند خصوص تربیت اخلاقی یعنی راهکارهای رسیدن انسان به سطح مطلوب باورها، هیأت نفسانی و رفتارهای اخلاقی است و با اصطلاح عام تربیت که شامل تربیت بدنی، ذهنی، شناختی، اجتماعی و... می‌شود، تفاوت دارد. بر این اساس تربیت اخلاقی با علوم تربیتی که ناظر به نهاد تعلیم و تربیت و سازمان‌های رسمی و غیر رسمی آموزش و پرورش است تنها در بعضی از مباحث اشتراک دارد و خود یکی از ابعاد تربیت دینی به شمار می‌رود.

اخلاق کاربردی: کاربرد و تطبیق اصول، ارزش‌ها و ایده‌های اخلاقی در حیطه‌های خاصی از رفتارها و ملکات را اخلاق کاربردی می‌نامند. مانند اخلاق محیط زیست، تعلیم و تربیت، پژوهش و تولید علم،

رازی؛ لوامع الاشراف، جلال الدین دوانی.

۲. برخی از کتب متعلق به این رویکرد از این قرار است: قوت القلوب، ابوطالب مکی؛ منازل السائرين، خواجه عبدالله انصاری هروی؛ رساله سیرو سلوک، سید مهدی طباطبایی بحر العلوم.

۳. برخی از کتب متعلق به این رویکرد از این قرار است: الزهد، حسین بن سعید اهوازی؛ مشکاة الانوار، طبرسی؛ شجرة المعارف و الاحوال، عز بن عبدالسلام.

۴. برخی از کتب متعلق به این رویکرد از این قرار است: ادب الدنيا و الدین، ابوالحسن ماوردی، احیاء العلوم، ابوحامد غزالی، جامع السعادات، ملا مهدی نراقی.

پزشکی، حکمرانی، معاشرت، فن‌آوری، نظامی‌گری، ورزش، رسانه و ارتباطات، جنگ، قضاوت و بازار (تجارت و معاملات).

اخلاق حرفه‌ای: مسئولیت‌های اخلاقی و تعهدات سازمان در قبال مراجعان و عاملان که متوجه شخصیت حقوقی سازمان می‌گردد. این مفهوم غیر از اخلاق مشاغل (شغلی) است که بر اساس آن مسئولیت اخلاقی متوجه شخصیت حقیقی اصحاب حرف می‌شود.

اخلاق کلان‌نگر: اخلاق کلان‌نگر یا اخلاق حکومتی در مقابل اخلاق فرد محور همسنگ فقه حکومتی است. هر گاه در موضوع گزاره‌های اخلاقی، علاوه بر ویژگی‌های فاعل، پیچیدگی‌های شبکه روابط اجتماعی لحاظ شود و حکم اخلاقی براساس مصالح کلان امت اسلامی بیان گردد؛ اخلاق کلان‌نگر شکل گرفته است. طبیعی است افزایش مقیاس موضوع از حوزه روابط فردی به دایره امور کلان اجتماعی، مناسبات حکم و موضوع را دستخوش تغییر می‌کند. به بیان دیگر پیامدهای کثرت و لوازم ظهور هیأت جمعی میان این کثرات، منجر به تبدل موضوع و بالتبع تبدل حکم می‌گردد^۱.

علوم پیرااخلاقی (علوم هم‌جوار): دانش‌هایی مانند روان‌شناسی، علوم تربیتی، فقه، حقوق، آداب و عرفان عملی که تداخل، تعامل یا ارتباط نزدیک با اخلاق دارند. به بیان دیگر علوم‌ی که تأمین‌کننده مبانی اخلاق، یا ابزارهای مورد نیاز در علم اخلاق و یا هدایت‌گر مدل رفتار و یا مصرف‌کننده آموزه‌های اخلاقی به‌شمار می‌روند را علوم پیرا اخلاقی نامیده‌ایم.

مبانی و پیش‌فرض‌ها: مجموعه گزاره‌های ثابت شده یا ثابت انگاشته شده که استنباط یا تحقیق در یک

---

۱. مثلاً رفتار یا کلمه‌ای که در مقیاس کوچک قابل اعتنا نیست و حکم اخلاقی ویژه‌ای بر آن مترتب نمی‌شود در ابعاد کلان، بسیار مهم و مورد توجه تلقی می‌گردد. یا در تراجم مصالح اخلاقی فرد و اجتماع ملاحظه مصالح اهم اجتماعی مقدم است و به همین جهت حکم اخلاقی در دامان اجتماع به لباس جدیدی درمی‌آید؛ لباسی کاملاً متفاوت از زمانی که تنها مصلحت فرد به عنوان فاعل اخلاقی ملاحظه شود. به عنوان نمونه برخی از احکام اخلاقی که به افراد توصیه می‌شود، قابل توصیه به همگان نیست و ترویج عمومی آن به اختلال روابط اجتماعی می‌انجامد از جمله حکم به کراهت برخی از مشاغل مثل قصابی و مرده‌شویی.

اهتمام به مقوله اخلاق کلان (حکومتی)، برای سیاست‌گذاری‌های فرهنگی که توسط حکومت اسلامی صورت می‌پذیرد بسیار حائز اهمیت است. راهبرد تربیتی کلان در رسانه ملی (صدا و سیما) مصداق روشنی از ضرورت عنایت ویژه بدین مقوله است. بنابراین مراد از اخلاق حکومتی، اخلاق حکمرانی و اخلاق حاکمان نیست.

علم مبتنی بر آن گزاره‌ها است، مبانی و پیش فرض‌های آن علم را تشکیل می‌دهد.

منابع: سرچشمه‌های تامین کننده محتوا و اطلاعات یک علم را منابع آن علم می‌نامند.

قلمرو و گستره علم: قلمرو علم عبارت است از دامنه موضوعاتی که علم بدان‌ها می‌پردازد و مرز میان

علم مورد نظر و دانش‌های دیگر را مشخص می‌سازد. در این سند دانش اخلاق به مجموعه مطالعاتی اطلاق

شده که مشتمل بر چهار حوزه مبانی اخلاق، اخلاق هنجاری، تربیت اخلاقی و اخلاق کاربردی می‌شود.

ساختار: سازمان‌دهی گزاره‌ها و چیدمان سرفصل‌های علم و روابط منطقی میان آن‌ها را ساختار آن علم

گویند.

روش: روش علم عبارت است از شیوه بهره‌گیری بهینه از منابع جهت پاسخ‌گویی به مسائل و دست‌یابی

به گزاره‌ها و در نتیجه رسیدن به هدف علم.

غایت علم: غایت علم به مطالبات و انتظارات جامعه علمی از دانش اطلاق می‌شود.

مفاهیم: مفاهیم علم عبارت است از واحدهای سازنده قضایا و گزاره‌های اخلاقی که در مطالعات اخلاقی

در دو ناحیه موضوع و محمول مورد استعمال و نیز بررسی قرار می‌گیرد و ادبیات تخصصی این حوزه

معرفتی را تشکیل می‌دهد.

آموزه‌ها: برون‌دادهای نتایج تحقیق در علم که در قالب گزاره بیان می‌شوند.

قواعد: گزاره‌های مادر که مبنای استنتاج آموزه‌های جزئی قرار می‌گیرند و مورد استناد پژوهشگر یا فاعل

اخلاقی، در ارزیابی مصادیق قرار می‌گیرد.

د. ساختار سند

در سند حاضر از سه مقوله علم اخلاق، اخلاق پژوهی (پژوهش‌های اخلاقی) و نهاد اخلاق و از هر یک

در سه محور «وضعیت موجود»، «وضعیت مطلوب» و «راهکارهای گذار از وضعیت موجود به وضعیت

مطلوب» سخن رفته است. در باب تمایز این سه مقوله باید گفت: در حالی که «پژوهش» ماهیتی فرآیندی

دارد و سخن گفتن از آن ما را به بحث‌های ساختار مراکز پژوهشی، منابع انسانی تحقیق، برنامه‌ریزی و

نظارت علمی - اجرایی بر فرآیند و... وارد می‌کند، «علم» فرآورده فرآیند پژوهش تلقی می‌شود و بررسی ایستار موجود یا موقف مطلوب آن، ما را به فضای مهندسی ساختار منطقی دانش و مؤلفه‌های مدّ نظر فیلسوفان علم راه می‌برد و اما تمایز نهاد اخلاق از علم و پژوهش اخلاق در ادامه همین مقدمه، خواهد آمد. به لحاظ ساختاری، این سند از یک مقدمه و سه بخش تشکیل شده است، بخش اول به توصیف وضعیت کنونی علم اخلاق، پژوهش‌های اخلاقی و نهاد اخلاق در جامعه اسلامی اختصاص دارد. در بخش دوم، سیمای آرمانی و صورت ایده‌آل علم، پژوهش و نهاد اخلاق ترسیم شده و در بخش سوم راهکارهای گذار از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب به تفصیل پیشنهاد شده است.

چنین می‌نماید که در سند توسعه علم اخلاق سخن گفتن از نهاد اخلاق خروج از موضوع است. اما با تأمل در نکات زیر روشن می‌شود که توجه اجمالی به نهاد اخلاق، به غنی‌سازی محتوایی و ضمانت اجرایی سند توسعه علم اخلاق مدد می‌رساند.

نکته یکم: یکی از عوامل بی‌رونقی پژوهش‌های اخلاقی و عدم بالندگی دانش اخلاق رکود بازار تقاضا از سوی جامعه است. بدین معنا که حوزه‌های علمیه و سایر محافل علمی با مطالبه جدّی و پی‌جویانه توده و یا نخبگان برای تقویت بنیادهای نظری باورهای اخلاقی کمتر روبرو می‌شوند. حال چنانچه نهاد اخلاق مورد حمایت علمی و عملی قرار گیرد، طبعاً اقبال عمومی و نهایتاً تشنگی علمی همگانی به بیشتر دانستن و بهتر فهمیدن آموزه‌های اخلاقی گسترش می‌یابد، سیر صعودی تقاضای جامعه برای مواجهه اخلاقی با پدیده‌های متنوع حیات به احساس ضرورت بیش از پیش در عرصه اخلاق پژوهی دامن می‌زند، بدین ترتیب می‌توان تأمین یا تقویت مبادی انگیزشی محققان و اخلاق‌پژوهان و به تعبیر دیگر بهینه‌سازی و کارآمدی منابع انسانی علم اخلاق را رهاورد توجه به نهاد اخلاق باز شمرد و بحث از این ترابط و تعامل تا آنجا که قطعاً به رشد و شتاب گرفتن پژوهش‌های اخلاق منتهی می‌شود، شایسته پی‌گیری و انعکاس در سند توسعه علم اخلاق است.

نکته دوم: اخلاق به تعبیر حکما از مقوله «حکمت عملی» است. براین پایه آموزه‌های اخلاقی، تنها

معطوف به فهمیدن نیستند، بلکه مقصد نهایی آنها، تجلی و بروز رفتار اخلاقی است و چون این نهاد اخلاق است که از رفتار اخلاقی اعضای جامعه سخن می‌گوید، پس علم اخلاق و نهاد اخلاق پیوند غایت‌شناختی ویژه‌ای دارند که بحث در بسامان کردن هر یک بی‌تردید به بهبود دیگری ختم می‌شود.

نکته سوم: سند توسعه علم اخلاق متکفل تأمین پشتوانه نظری توسعه یافتن اخلاقی - فرهنگی تمدن اسلامی است، اما پرداختن اجمالی به مطالعات کاربردی در نحوه اجرای بندهای آن و پیشنهاد راهکارها و قوالب اجرایی این اهداف به مدیران فرهنگی کشور قطعاً در تسریع عملی شدن مفاد این سند نقش مثبتی ایفا می‌کند و بخشی از بهانه‌های تعلل احتمالی را از دست سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان حکومتی می‌گیرد و این خود گامی فراسوی ضمانت اجرایی بیشتر کاربست سند توسعه علم اخلاق است.

فصل اول:

وضعیت موجود

الف. علم اخلاق

۱. دارایی‌ها و ظرفیت‌ها^۱

۱-۱) در ساحت دانش اخلاق

الف) مطالعات اخلاق اسلامی

یکم. میراث اخلاقی

پشتوانه دانش اخلاق اسلامی متون ارزشمندی است که حاصل ۱۴ قرن تلاش دانشمندان اسلامی است. این متون از دستمایه‌های اصلی بالندگی و توسعه دانش اخلاق اسلامی به‌شمار می‌رود. ذیلاً به محورهای قابل استیفای میراث اخلاقی مسلمین برای بالندگی و توسعه دانش اخلاق اسلامی اشاره می‌کنیم.

□ کتب اخلاق فلسفی مشتمل بر:

- تحلیل عقلانی پاره‌ای از مفاهیم مهم اخلاقی مثل خیر و سعادت و فضیلت .
- پژوهش‌های فلسفی در زمینه مسایل مربوط به نفس و ابعاد و قوای آن.
- تجزیه و تحلیل عقلانی گزاره‌های اخلاقی.
- پژوهش در آثار و نتایج اعمال و ملکات.
- توجه به خاستگاه‌ها و امور ملازم اعمال و ملکات.

□ کتب اخلاق عرفانی مشتمل بر:

- تبیین مراحل سیر روحانی انسان و رده‌بندی منازل سلوک.
- توجه به طبقه‌بندی مخاطبان اخلاقی (عوام، خواص، اخص الخواص یا روحيات خوفي و رجایی و تولید ادبیات مناجاتی و خراباتی).

---

۱. مراد از دارایی، سرمایه کنونی است که یا در ساحت معرفت اخلاقی یا سایر حوزه‌های معرفتی تدوین و تنظیم شده است و قابلیت بهره‌دهی در توسعه علم اخلاق را دارد. این سرمایه‌ها، از آن جهت که قابلیت زاینده‌گی و صلاحیت استخدام در مسیر توسعه دانش اخلاق اسلامی را دارند، ظرفیت به‌شمار می‌روند.

- گزارش احوال انسان کامل پس از سلوک.
- دقت نظرها و برداشت‌های ویژه از آیات و روایات.
- وسعت آموزه‌ها و مفاهیم اخلاقی در اخلاق بندگی (اخلاقیات رابطه انسان با خدا) و تفصیل آن.
- تأکید بر بهره‌گیری از ظرفیت‌های تربیتی عقاید توحیدی و تبیین نقش خداشناسی در خودسازی.
- اشمال بر رویکرد اخلاق فتوت و آیین جوانمردی.

□ کتب اخلاق نقلی

■ تفاسیر قرآن:

- تفسیر آیات الاخلاق (تفسیر مجزای آیات در تک‌نگاری‌ها یا تفاسیر ترتیبی).
- تفسیر موضوعی آیات الاخلاق (تفسیر همبسته شبکه آیات هم‌خانواده).
- تحلیل مفاهیم اخلاقی و تربیتی در ادبیات قرآنی.
- گام‌های ابتدایی برای استخراج نظام اخلاق قرآنی.
- تبیین شیوه‌های تربیت اخلاقی و حیانی.

■ کتب حدیث:

- ارائه بیانات و ارشادات پیشوایان معصوم به مثابه مریبان اخلاق و الگوهای تربیت.
- طبقه‌بندی موضوعی احادیث.

■ کتب ادعیه:

- ایجاد انگیزه و شوق استمرار، تحکیم و ارتقاء رابطه با خدا
- تبیین ادب گفتگوی با خدا و راه و رسم اخلاق بندگی.
- بیان فضایل و رذایل (مانند دعای مکارم الاخلاق).

■ کتب مزار:

- ارائه راهکار مطمئن توسل و استشفاع به اولیاء الهی.
- تأکید بر نقش الگودهی اولیا.

- ترسیم ویژگی‌های اخلاقی انسان کامل به عنوان غایت اخلاق و حیانی (مانند زیارت جامعه).

■ شرح نگاری‌ها:

- تجزیه و تحلیل و تفسیر مفاد روایات.

□ کتب اخلاق تلفیقی

- تبیین مفاهیم اخلاقی.

- تحلیل علل آسیب‌های اخلاقی و تربیتی.

- تجزیه و تحلیل آموزه‌های اخلاقی.

- ایجاد هماهنگی میان فرآورده‌های روش‌های عقلی، نقلی و شهودی در بیان اخلاقیات.

- پیشنهاد شیوه‌های تربیتی‌شناختی و رفتاری.

□ اندرزنامه‌ها و دستور العمل‌ها

□ کتب ادبی (منظوم یا مثنوی)^۱

□ کتب تاریخ ائمه و سیره عملی معصومین علیهم السلام

- ترسیم سیمای اخلاق اسلامی در عینیت حیات فردی و اجتماعی.

- گزارش منش و عملکرد اخلاقی - تربیتی ایشان در موارد موقعیت‌های خاص، از جمله در نزاحم

تکالیف اخلاقی.

- شیوه‌های درونی ساختن اصول اخلاقی و نحوه ترویج آموزه‌ها.

دوم. موسوعه‌های نوین روایی و تکننگاری‌های تحقیقی در عرصه فلسفه علم اخلاق، مبانی اخلاق

اسلامی، اخلاق هنجاری، تربیت اخلاقی و اخلاق کاربردی.^۲

---

۱. اندرزنامه‌ها و کتب ادبی افزون بر این که در خدمت نهاد اخلاق و گسترش باورها و تقیدات اخلاقی قرار می‌گیرند، می‌توانند در غنی‌سازی و توسعه دانش اخلاق اسلامی نیز بهره‌رسانند. زیرا وجود پاره‌ای از معارف نغز، حکایات، تمثیلات و استعارات در تبیین دقیق محتوای آموزه‌های اخلاقی، تعمیق مفاهیم اخلاقی و معرفی فنون کارآمد تربیتی برای اخلاق پژوهان بسیار کارگشا و مؤثر است. پس از این بر عهده عالمان اخلاق است که این حقایق مکشوف را در قالب نظریه و با ادبیات علمی ارائه کنند.

۲. از جمله موسوعه‌های روایی نضرة النعیم، العقل الاخلاق العربی (نگاه تاریخی - تحلیلی به علم اخلاق اسلامی) اثر محمد عابد الجابری، کاوش‌های عقل

سوم. پایان‌نامه‌های تدوین یافته با موضوع‌های اخلاقی و تربیتی.^۱

چهارم. ترجمه و نقد پاره‌ای از متون فلسفه اخلاق به زبان فارسی.^۲

پنجم. اختصاص برخی از شماره‌های مجله‌های تخصصی به ویژه نامه‌های اخلاقی، فرا اخلاقی و

تربیتی.^۳

ب) مطالعات جدید اخلاق در غرب

- توجه به حوزه‌های اخلاق کاربردی مثل اخلاق محیط زیست، کار، رسانه، پزشکی، تکنولوژی، تجارت.

- توجه به نظریات فرا اخلاقی، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی اخلاق.

- توجه به ابعاد عاطفی انسان در جهت‌دهی به مدل رفتار اخلاقی فرد.

- بررسی‌های موردی^۴ در مسائل اخلاقی.

- الگودهی در تدوین تاریخ اخلاق.

- توجه خاص به تعارضات اخلاقی.

۱-۲) در ساحت سایر علوم

از میراث علمی موجود در راستای غنی‌سازی دانش اخلاق و توسعه نرم‌افزاری آن خدمات فراوانی را

عملی اثر مهدی حائری یزدی، عقل در اخلاق اثر حسین علی شیدان شید، اخلاق در قرآن اثر محمد تقی مصباح یزدی، دستور الاخلاق فی القرآن اثر محمد عبدالله دراز، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن مجید اثر توشیهیکو ایزوتسو، حسد اثر سید رضا صدر، پژوهشی در فرهنگ حیا اثر عباس پسندیده، دروغ مصلحت‌آمیز اثر سید حسن اسلامی، اخلاق حرفه‌ای اثر احد فرامرز قراملکی.

۱. عناوین و فهرست مندرجات این پایان‌نامه‌ها در ضمیمه سند قابل ملاحظه است.

۲. مانند فلسفه اخلاق اثر ویلیام کی. فرانکنا، ترجمه هادی صادقی و نیز انشاءالله رحمتی؛ تاریخچه فلسفه اخلاق اثر السدر مک ایتنایر، ترجمه انشاءالله رحمتی؛ فلسفه اخلاق در قرن بیستم، اثر مری وارنوک، ترجمه و تحشیه ابوالقاسم فنایی؛ فلسفه اخلاق در قرن حاضر اثر جی جی وارنوک، ترجمه و تعلیقات صادق لاریجانی؛ فلسفه اخلاق اثر برنارد ویلیامز، ترجمه و تعلیقات زهرا جلالی؛ بصیرت اخلاقی، اثر دیوید مک ناوتن، ترجمه محمود فتحعلی؛ فلسفه اخلاق اثر پل ادواردز، ترجمه انشاءالله رحمتی؛ از مسأله‌محوری تا فضیلت‌گرایی اثر ادmond بینکافس، مقدمه ترجمه و تعلیقات سید حمیدرضا حسنی و مهدی علی‌پور.

۳. مانند مجله ارغنون، حوزه و دانشگاه، تربیت اسلامی، قیسات، نقد و نظر و کتاب نقد که در یک یا چند ویژه‌نامه به موضوعات فلسفه اخلاق یا اخلاق و تربیت اسلامی پرداخته‌اند.

می‌توان چشم داشت. این دانش‌ها، علوم تغذیه‌کننده اخلاق هستند. در این جا فهرستی اجمالی از ظرفیت‌های سایر علوم برای توسعه دانش اخلاق را از نظر می‌گذرانیم و در این جستار، ابتدا به علوم اسلامی و سپس به فلسفه‌های مضاف و علوم انسانی می‌پردازیم.

الف) علوم اسلامی

□ فقه

از علم فقه در راستای توسعه و غنی‌سازی دانش اخلاق این خدمات را می‌توان انتظار داشت:

- ارائه راهکارهای عملی و قالب‌های رفتاری تربیت اخلاقی.
- معناشناسی پاره‌ای از مفاهیم اخلاقی در حوزه ادبیات دینی (مانند دروغ و غیبت).
- ارزیابی و طبقه‌بندی ارزش‌های اخلاقی در حوزه رفتار.
- بیان پاره‌ای از قواعد و اصول اخلاقی در قالب قواعد فقهی.
- اشتراک فقه و اخلاق در پاره‌ای از مسایل (توسعه مسایل اخلاق).
- ارائه الگوی استنباطی در فقه الحدیث، ابداع احتمال، ظهورگیری و جمع بین ادله که به غنی‌سازی متدولوژی معطوف به متن می‌انجامد.
- ارائه مقاصد الشریعه و علل الشرایع که می‌تواند جهت‌گیری‌های اخلاقی پاره‌ای از تشریحات را روشن سازد.

□ اصول فقه

دانش اصول فقه در راستای توسعه علم اخلاق این ظرفیت‌ها را در اختیار دارد:

- ارائه روش استنباط از متون که به صورت کلی با اخلاق مشترک است و تنها به حذف یا تأسیس برخی از قواعد نیاز دارد.
- ارائه پاره‌ای از قواعد مشترک مثل قاعده باب تراحم که در ارزش‌های اخلاقی هم جاری است.
- بررسی حجیت منابع استنباط و طبقه‌بندی ادله.
- ارائه بحث مستقلات عقلیه و بررسی تفصیلی حسن و قبح عقلی و ذاتی.

- معناشناسی صیغ امر و نهی، تفاوت انشاء و اخبار و... در مباحث الفاظ که به غنی‌سازی سمانتیک
محمولات اخلاقی می‌انجامد.

- تبیین و تأمین پاره‌ای از مبانی معرفت‌شناختی در حوزه فرااخلاق همچون بحث از خاستگاه عقلانی
توجیه گزاره‌های اخلاقی در مبحث حسن و قبح عقلی.

□ کلام اسلامی

- تبیین ابعاد اخلاقی فاعلیت خداوند متعال و فلسفه آفرینش در مبحث مبدأشناسی و شناخت اسماء و
صفات الهی مانند تأثیر باوردادست صفت عدالت خدای متعال با قرائت ویژه عدلیه در اندیشه اخلاق
اسلامی.

- بررسی تفصیلی حسن و قبح عقلی.

- ارائه غایت خلقت انسان.

- ارائه اهداف و کارکردهای دین و فلسفه نبوت از منظر درون‌دینی.

- تبیین مبانی خداشناختی، وحی‌شناختی، و فرجام‌شناختی نظام اخلاق و تربیت دینی.

- تأمین مبانی نظری الزام در تأسی به الگوی اخلاقی - تربیتی امامان معصوم در چارچوب حیات طیبه
(مبحث نظام ولایت به ویژه ولاء هدایت و زعامت).

- تبیین اهداف اخلاقی حیات اخروی و پیامدهای تربیتی معادباوری.

- تبیین حیطة اختیار انسان بر پایه آموزه‌هایی مانند نظریه‌های امر بین الامرین و بداء.

□ فلسفه اسلامی (با تأکید بر حکمت متعالیه)

- کمک به مبانی انسان‌شناسی اخلاق با ارائه مبانی صدرایی در مبحث معرفت‌النفس (هم‌چون قول به
حرکت جوهری در نفس و نیز اصل «النفس فی وحدتها کلّ القوی»).

- الهام از روش‌شناسی تلفیقی صدرایی در استیفای ظرفیت‌های چهار مکتب مشائی، اشراقی، کلامی و
عرفانی برای غنابخشیدن به روش تحقیق در علم اخلاق.

- به‌کارگیری تدقیقات فلاسفه اسلامی در مبحث علّت فاعلی و انواع فاعلیت‌ها و نیز مبحث علّت غایی

در مبانی روان شناختی اخلاق (به‌ویژه در بحث فرایند تصمیم‌سازی در مبادی عمل اختیاری).

- بهره‌گیری از مباحث حکمای اسلامی در تحقیق مقوله «کیف نفسانی» در مبانی روان شناختی اخلاق.

□ عرفان اسلامی

- شناخت صفات خدا (اخلاق الهی) به منظور تبیین کامل تخلّق به اخلاق الهی.^۱

- رابطه فاعلیت الهی با عمل اختیاری انسان و توحید افعالی و تأثیر این نگرش بر مقوله‌های توکل،

تسلیم، رضا و تفویض.

- ترسیم چهره انسان کامل و مسأله ولایت از نگاه عرفا به عنوان دورنمای غایت اخلاق.

- کمک به تدوین دستگاه اخلاقی ویژه خواص.

ب) فلسفه‌های مضاف

□ فلسفه علم

- تأمین متدولوژی «فلسفه علم اخلاق».

- تأمین مفاهیم پایه و ساخت کلان ادبیات حوزه مطالعاتی «فلسفه علم اخلاق».

- ارائه و پیشنهاد مدل‌های متنوعی از پارادیم‌های علوم دینی، علوم انسانی و علوم دستوری جهت

بررسی و مصرف در «فلسفه علم اخلاق».

□ فلسفه زبان

- تأمین مبانی زبان‌شناختی معرفت اخلاقی.

- تبیین اصول و قواعد عام زبان‌های دستوری و تطبیق آن بر «زبان اخلاق».

□ فلسفه اخلاق

- تعیین سنجه‌های داوری در مطالعات اخلاق هنجاری.

- تأمین پیش‌فرض و مبانی معرفت‌شناختی اخلاق در توجیه گزاره‌های اخلاقی.

---

۱. همان‌گونه که شجره‌المعارف والأحوال فی صالح الاعمال والاقوال اثر کم نظیر عزّ بن عبدالسلام (م ۶۶۰ هـ) در تراث اسلامی بدین راه رفته است.

- ارایه پاره‌ای قواعد کلی برای مدل‌سازی تربیتی و تعیین محدوده آن.
- کمک به بهفهمی معانی محمولات گزاره‌های اخلاقی.
- تعیین قوانین کلی برون رفت از تعارض‌های اخلاقی.

□ فلسفه دین

- کمک به فهم دقیق‌تر از نسبت دین و نهاد اخلاق و تعامل آن دو.
- ارائه تصویری از فلسفه بعثت و کارکردهای دین؛ از جمله اهداف تربیتی بعثت و کارکردهای اخلاقی دین از منظر برون‌دینی.
- بهره‌گیری از ظرفیت‌های مبحث «تجربه دینی» برای تبیین مسئله «تجربه اخلاقی» و تربیت معنوی.
- تأمین پاره‌ای از مبانی کلامی نظام اخلاق اسلامی مانند انحصاری بودن حقانیت تام مکتب اخلاقی اسلام با اتخاذ مبنای شمول‌گرایی یا مطلق‌گرایی در مبحث پلورالیسم دینی.
- تحکیم بنیاد عقلانی دین و دین‌ورزی که منجر به تحکیم خاستگاه وحیانی و فطری اخلاق می‌شود.

□ فلسفه حقوق

- تبیین غایات اخلاقی نهاد حقوق و تعلیل‌های اخلاقی قوانین حقوقی.
- تبیین کمک‌های نهاد حقوق به رشد اخلاقی جامعه.
- تعیین نحوه تعامل دو علم حقوق و اخلاق (با عنایت به ساخت دستوری زبان آن دو و نیز هدف‌گذاری‌های آن‌ها) در چگونگی شکل‌دهی به مدل رفتار انسان کمال‌جو.

□ فلسفه سیاست (اندیشه سیاسی)

- کمک به تشریح کارکردهای کلان اجتماعی نهاد اخلاق به‌ویژه مهار، توزیع و جهت‌دهی به قدرت و استفاده اخلاقی از آن.
- طرح پرسش‌های جدید درباره تعامل نهادهای حکومت و اخلاق و تأمین مسئله و موضوع تحقیق برای اخلاق.
- کمک به تحلیل رابطه عدالت‌انفسی (اخلاقی) و عدالت آفاقی (سیاسی) و تأثیر دوسویه آن‌ها بر

یکدیگر به مثابه دو گرایش هم راستا در حوزه حکمت عملی.

- طرح مسئله آزادی‌های مدنی و ارتباط آن با غایت زندگی و نقش تربیتی این آزادی‌ها و حدود و ثغور اخلاقی آن‌ها.

- تأمین مبانی پژوهش در اخلاق حکمرانی، اخلاق تحزب، اخلاق توسعه، اخلاق ولایت‌پذیری در نظام ولایی، اخلاق مشارکت سیاسی شهروندان، اخلاق دیپلماسی و... در حوزه وسیع اخلاق کاربردی.

□ فلسفه هنر (علم الجمال)

- کمک به ترسیم ابعاد فرامادی چهره انسان و گرایش‌های فوق حیوانی وی در راستای تأمین مبانی انسان‌شناختی اخلاق.

- تمهیدهای نظری جهت کاوش در ابعاد فطری هویت انسان: «نیکی‌خواهی» و «زیبایی‌دوستی» و نحوه تعامل بهینه آن دو و در نتیجه جهت‌دهی نظری ظرفیت‌های هنر به سوی رشد اخلاقی جامعه.

- کمک به درک عمیق ترمفاهیم و آموزه‌های اخلاقی در حوزه اخلاق^۱ هنجاری.

□ فلسفه تاریخ

۱. هستی‌شناسی تاریخ

- بررسی تأثیر قانون‌مندی حاکم بر مراحل و ادوار حرکت تاریخ بر تطورات کلان اخلاقی تمدن‌ها و ملل.

- فرجام‌شناسی توحیدی و تکاملی تاریخ و تأثیر آن بر تقویت انگیزه‌های اخلاقی مستضعفان و ستم‌کشان.

۲. معرفت‌شناسی تاریخ

- تأثیر سنجه‌های مکاتب تاریخ‌نگاری در دریافت و داوری ما نسبت به تطورات تاریخی اخلاق جوامع و ملل پیشین و ریشه‌یابی آن‌ها.

□ فلسفه تکنولوژی

---

۱. رک: بصیرت اخلاقی، مک ناوتن، ترجمه محمود فتحعلی، فصل دوم.

- آسیب‌شناسی توسعه ناموزون تکنولوژیک در مدنیت جدید و ریشه‌یابی پیامدهای اخلاقی - تربیتی آن.

- تأمین پاره‌ای از پیش‌فرضهای موضوع‌شناختی برای مبحث «اخلاق کار» در قبال مسائل نوپدید تکنولوژیک.

- تمهید برای کاوش در «اخلاق فن‌آوری» و «اخلاقیات فن‌سالاران».

- کمک به تبیین بایسته‌های تربیتی در مواجهه با فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات، فن‌آوری نظامی، فن‌آوری پزشکی و... در دو سطح پدیدآوران و کاربران.

- جستار در انگاره «فرهنگ‌سازی و فرهنگ‌سوزی تکنولوژی میهمان» و رابطه آن با شکل‌گیری بحران در نهاد اخلاق کشور میزبان.

ج) علوم انسانی

□ روان‌شناسی

علم اخلاق می‌تواند از یافته‌های دانش روانشناسی در این عرصه‌ها بهره‌گیرد:

- شناخت بهتر مبانی و پیش‌فرض‌های انسان‌شناختی و ترسیم ابعاد وجودی انسان.

- منحنی تحول رشد اخلاقی (نظریه‌های رشد معرفت، رفتار و قضاوت اخلاقی و مراحل آنها)

- ارائه قواعد تربیت اخلاقی و تغییر رفتار، نگرش و صفات بر پایه روانشناسی رشد.

- توسعه اخلاق اجتماعی، جاذبه میان فردی، حمایت اجتماعی، مهار پرخاشگری، تکوین نگرش و تغییر نگرش گروه‌ها... در روانشناسی اجتماعی.

- ارائه الگوی انسان سالم و انسان کامل در روانشناسی کمال.

- طبقه‌بندی نیازها و انگیزه‌ها در انسان در روانشناسی انگیزش و هیجان.

- ارائه ساخت مقیاس‌های اخلاقی و راهکارهای خودسنجی، روان‌سنجی و محاسبه نفس.

- شناخت نابهنجاری‌های روانی (که در برخی موارد مانند حسد، پرخاشگری و وسواس مرزهای

مشترکی با اخلاق دارد) و ارائه جداول نشانگان بیماری‌های اخلاقی مشابه بیماری‌های روانی و نیز

روش‌های اصلاح و درمان مشابه روانشناسی مرضی و بالینی.

□ فراروان‌شناسی

مقصود از فرا روان‌شناسی شاخه‌ای از علوم روان‌شناختی است که با توانایی‌های فوق روانی و پدیده‌های وابسته به آن سروکار دارد. پدیده‌های فراروانی عبارتند از: تجربیات ذهنی فراروانی (ادراک فراذهنی) مانند روشن‌بینی، تله پاتی، پیش‌آگهی (نسبت به آینده) و اثرات فیزیکی فراروانی (تأثیر ذهن بر ماده) مانند دورجنبانی.

با توجه به این‌که فرا روان‌شناسی از علوم در حال تشکیل است و با روش‌های تجربی تاکنون فرآورده‌های قابل توجه و فراوان نداشته، در حال حاضر نمی‌توان به عنوان یکی از علوم جدید روی آن بحث کرده و رابطه آن را با اخلاق سنجید. به نظر می‌رسد مباحث قابل استفاده آن به طور غنی‌تر در میراث عرفانی اسلامی موجود است که از آنها می‌توانیم استفاده کنیم. مانند شناخت توانمندیها و استعدادها و ویژه انسان در سیر تکاملی که به خصوص در اخلاق عرفانی می‌توانیم به آنها تکیه کنیم. اما پی‌گیری یافته‌های جدید فراروان‌شناسی و نظارت مستمر بر مباحث آن برای پژوهشگران اخلاق بسیار مفید است و آفاق تازه‌ای را بروی آنان می‌گشاید.

□ علوم تربیتی و فلسفه تعلیم و تربیت

فلسفه آموزش و پرورش و علوم تربیتی به‌طور کلی نسبت به حوزه اخلاق جنبه مصرف‌کننده دارد. در عین حال مصرف‌کننده‌ای متعبد و منفعل نیست، بلکه با توجه به اقتضائات مقام عمل به بازبینی یافته‌های اخلاق و طرح پرسش‌های تازه می‌پردازد.

براین اساس مهمترین تأثیرهای این علم در اخلاق عبارتند از:

- غنی‌سازی بحث تربیت اخلاقی.

- فراهم‌سازی پرسش‌هایی نو برای پژوهش‌های اخلاقی و امکان چالش و بازنگری در داوریه‌های

گذشته.

- الگودهی روش‌های تحقیق در آموزش و پرورش (اعم از پژوهش‌های بنیادین و کاربردی) برای تحقیق در باره فعالیت‌های تربیت اخلاقی به طور خاص.
- مطالعات مربوط به تکنولوژی آموزشی و ارزشیابی آموزشی که به حوزه اخلاق نیز می‌تواند گسترش یابد تا فعالیت مربیان اخلاق در محیط‌های ویژه (مدرسه، دانشگاه، کارخانه، محیط‌های ورزشی و...) و در رسانه‌های فراگیر را با توفیق بیشتری همراه سازد و انتقال مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی را ساده‌تر سازد.
- کمک یافته‌های بنیادی و گزارش‌های میدانی حوزه تعلیم و تربیت به انعطاف بهینه مظاهر اخلاق و جلوه‌های آداب (زبان، رفتارهای اجتماعی، لباس و...) به نفع تحکیم گوهر اخلاق در فرد و اجتماع از طریق شناسایی روابط میان ظواهر و گوهر اخلاق در محیط‌های آموزشی.
- کمک به طبقه‌بندی اهداف اخلاق و به کارگیری روش‌های متناسب با هر یک از اهداف در حوزه اخلاق با استفاده از کاربری یافته‌های روان‌شناختی (مانند روان‌شناسی یادگیری) در طبقه‌بندی اهداف تعلیم و تربیت و روش تدریس.
- استفاده از یافته‌های مشاوره و راهنمایی در آسیب‌شناسی اخلاقی و درمان آسیب‌های اخلاقی مبتلابه افراد، گروه‌ها و نقش‌های اجتماعی.

□ جامعه‌شناسی

- تأثیر ادوار و گونه‌های جامعه‌پذیری بر درونی شدن هنجارهای اجتماعی - اخلاقی (بحثی در جامعه‌شناسی تربیت).
- کمک نظریه‌های جامعه‌شناسی (ساخت‌گرایی، کارکردگرایی، تطورگرایی، اثبات‌گرایی و...) به «تبیین» و «تحلیل» کنش‌های متقابل اخلاقی در جامعه.
- تبیین نحوه تأثیرگذاری ساخت خانواده (گسترده، هسته‌ای، پدرسالار، مدرسسالار، مشارکتی و...) بر تربیت اخلاقی اعضای خانواده.
- تبیین تأثیر قشربندی‌های اجتماعی (کاست، طبقه، گروه‌های مرجع، اصناف و سندیکاها و...) و کنش‌های متقابل آن‌ها بر مدل رفتار اخلاقی اعضای وابسته و پیوسته.

- تبیین نقش ساختار دولت‌های جدید و نظام‌های دیوان‌سالار بر اخلاقیات شهروندی در جامعه‌شناسی سیاسی.
- تبیین نقش احزاب و گروه‌های مرجع سیاسی بر باورداشت ارزش‌های اخلاقی و رویکرد به مکاتب اخلاقی خاص در جامعه‌شناسی سیاسی.
- تبیین تأثیرات گونه‌شناسی جامعه (روستایی، شهری، سنتی، صنعتی، بسته، باز، بومی، مهاجرنشین و...) بر جهت‌دهی هنجارهای اخلاقی و تربیتی.
- تحلیل نقش آفرینی هر یک از نهادهای اجتماعی در تقویت یا تضعیف باورهای اخلاقی و هنجارهای تربیتی جامعه.
- تحلیل نقش تغییرات اجتماعی (انقلاب، رفرم، جنگ، کودتا، مهاجرت عمومی و...) بر شکل‌گیری هنجارهای جدید اخلاقی و الگوهای نوین تربیتی.
- تحلیل تأثیرات ناشی از تکرر «الگوی نقش» در جوامع نوین و «فشار نقش»های ناهمسوی زاینده آن بر تربیت اخلاقی.
- تحلیل پیامدهای تربیتی مناسبات ناسالم اقتصادی و نابسامانی مالی بر اخلاق فرد و جامعه.
- گونه‌شناسی «کنترل اجتماعی» و تبیین تأثیرات متنوع آن بر تربیت اخلاقی.
- تبیین نقش خرده فرهنگ‌ها در برآیند سوگیری اخلاقی جامعه و چگونگی برخورد تربیتی با آنها.
- بررسی سلوک اخلاقی متدینان در عمل و ضعف کارکردی نظریات اخلاقی.

□ حقوق

- دانش حقوق با این ویژگی‌ها و توانمندی‌ها می‌تواند به توسعه و بهبود دانش اخلاق مدد رساند.
- تضمین اجرا و تحقق ظاهری (رفتاری) اعمال اخلاقی.
- پیدایش حوزه‌های جدید حقوقی که می‌تواند منشأ پیدایش حوزه‌های مشابه در قلمرو اخلاق گردد؛ مثل حقوق IT، حقوق رایانه، حقوق ورزشی و....
- فراهم آوردن زمینه و شرایط اجتماعی مناسب جهت رشد فضایل اخلاقی.

- خدمت به تربیت اخلاقی با یافته‌های جرم‌شناسانه به ویژه در حوزه روان‌شناسی کیفری و جامعه‌شناسی کیفری و حقوقی.
- اشتراک حقوق با اخلاق در استقرار نظم و عدالت به عنوان دو دغدغه اصلی که اخلاق می‌تواند از داده‌های حقوق در این باره بهره گیرد.
- خدمت به اخلاق از طریق حوزه حقوق کیفری که در آن عنصر معنوی نقش اساسی دارد.
- ارائه برخی از قواعد اخلاقی در حقوق عرفی مثل قاعده حسن نیت.
- فراهم کردن عرصه‌های پژوهشی جدید از طریق بازشناسی مبانی اخلاقی حقوق و کشف روابط اخلاق و حقوق.

□ علوم سیاسی

- تحلیل تأثیرات ناشی از التزام به معاهدات بین‌المللی بر هنجارهای اخلاق دینی.
- تحلیل مناسبات قدرت و اخلاق.
- تبیین درهم کنشی تقوای سیاسی و تقوای فردی.
- تبیین اصول حل تعارضات الزام سیاسی و تکالیف اخلاقی فردی در حکومت اسلامی در موارد ویژه.
- کمک به ترسیم اخلاق سیاسی حاکمان و شهروندان از طریق بیان نقش‌های هریک در مدل‌های حاکمیت.
- تبیین نقش محوری رویکردهای اخلاقی حاکمیت از جمله اصالت توسعه در دولت‌های جدید و پی‌آمدهای آن در عرصه اخلاق فردی

۲. کاستی‌ها و آسیب‌ها

اکنون پس از آن که ظرفیت‌های توسعه علم اخلاق در سایر علوم را بازشناختیم، نقاط ضعف علم اخلاق اسلامی را برمی‌رسیم.

علم اخلاق در ایستار کنونی خود دارای نقاط ضعف قابل توجهی است و اخلاق به مثابه یک دانش، در میان علوم اسلامی از وضعیت نابسامانی رنج می‌برد. اکنون به گونه‌شناسی نقاط ضعف علم اخلاق

می‌پردازیم.

نقاط ضعف علم اخلاق در برش نخستین به دو بخش کمی و کیفی تقسیم می‌شود، که از نقاط ضعف کمی با عنوان «کاستی‌ها» و از نقاط ضعف کیفی با عنوان «آسیب‌ها» یاد می‌کنیم.

از سوی دیگر چنان که در آغاز فصل دوم خواهد آمد، در ساخت منطقی یک علم دینی و فرآورده‌های آن باید عناصر سه‌گانه «عقلانیت»، «حجیت» و «کارآمدی» حضور داشته باشد. با این لحاظ، مشکلات علم اخلاق اسلامی را باید در ضعف تامین این سه مؤلفه جست و جو کرد.

بنابراین در سنخ‌شناسی مشکلات علم اخلاق اسلامی با سه طیف مشکل «عقلانیت‌گریزی»، «عدم استناد» و «ناکارآمدی» مواجه می‌شویم.

یکم - کاستی‌ها: کاستی‌های علم اخلاق به طور عمده به محور «گستره» و به تبع آن «مسائل و آموزه‌ها»، باز می‌گردد؛

پاره‌ای موضوعات مانند اخلاقیات اجتماعی از منظر عرفا (در سفر سوم و چهارم سلوک)، شاخه‌های اخلاق کاربردی، اخلاق حرفه‌ای (الزامات سازمان در برابر مشتری) و حوزه مهم «تربیت اخلاقی» هنوز در علم اخلاق اسلامی به صورت جدی مورد بحث واقع نشده است.

در درجه دوم با کاستی‌هایی در توسعه منابع و روش‌های پژوهش‌های اخلاقی مواجهیم. مانند

- عدم بهره‌گیری از یافته‌های علوم تجربی و عدم استفاده از روش تجربی در پژوهش‌های مربوط به

اخلاق.

- عدم بهره‌گیری مطلوب از منبع مهم سیره معصومان علیهم السلام.

دوم - آسیب‌ها: آسیب‌های علم اخلاق بیشتر متوجه انحراف از موازین متقن علمی در تأمین

«عقلانیت‌پذیری» و «استناد» علم بوده است که در محورهای روش، اصول و قواعد، ساختار و مبانی و

پیش‌فرض‌ها بیشتر به چشم می‌خورد.

- فقدان پژوهش‌های سندشناختی در احادیث اخلاق مورد استناد اخلاق‌پژوهان بر پایه انگاره «تسامح

در ادله سنن».

- ضعف مفرد نظریه پردازی در سطح قواعد و اصول علم.

- رکود یا توقف «بهسازی ساختار علم و تجدید نظر در تبویب و چیدمان سر فصل‌ها و عناوین آن» از

قرن ششم به بعد که در میان علوم اسلامی کم سابقه و بی‌بدیل بوده است.

و سرانجام تُنکی و کم‌مایگی مطالعات و تحقیقات در ساحت مبانی و پیش‌فرض‌های انسان‌شناختی،

معرفت‌شناختی، روش‌شناختی و... علم اخلاق اسلامی گوشه‌های دیگری از کاستی‌ها و ناراستی‌های ایستار

کنونی دانش اخلاق را فراروی ما می‌نهد.

از آن جا که وضعیت مطلوب هر دانش، مساوی است با وضعیت موجود آن دانش منهای کاستی‌ها و

آسیب‌های متوجه آن، پس محورهای وضعیت مطلوب چیزی جز همان وجه مثبت و چهره‌ایجایی نقاط

ضعف نیست.

بدین سبب فهرست تفصیلی محورهای وضعیت مطلوب - که در فصل دوم خواهد آمد - واگویی سیاهه

نقاط ضعف علم اخلاق را به دست می‌دهد، براین اساس از دوباره‌گویی این عناصر اجتناب می‌کنیم و

مخاطبان محترم را به فصل دوم ارجاع می‌دهیم.

ب) آموزش و پژوهش‌های اخلاقی

طبیعتاً باید آموزش و پژوهش‌های اخلاقی را از مراکز حوزوی، دانشگاهی و تحقیقاتی چشم داشت و

تولید اندیشه اخلاقی را از ایشان سراغ گرفت. اکنون کارنامه این مراکز را در یک نگاه از نظر می‌گذرانیم.

۱. حوزه‌های علمیه

الف) پژوهش

حوزه‌های علمیه که کانون تولید دانش دین و مرکز پژوهش‌های حوزه معارف اسلامی است به برکت

اتصال به منبع وحیانی مسلمین (قرآن) و میراث عظیم روایی دستمایه گرانسنگی برای پژوهش در اخلاق و

تربیت اسلامی دارد. اما عدم اقبال اندیشمندان به دانش اخلاق و برخورد تفننی و در حاشیه با آن موجب

شده که در میان سطح قابل توجهی از حوزویان واژه «اخلاق» هرگز انصراف به یک دانش رسمی با ساختار منسجم نیابد و حداکثر مشتمل بر مجموعه‌ای از اندرزها، دستورالعمل‌ها و توصیه‌ها باشد. «درس اخلاق» در حوزه، بیش از آن که به جوانب علمی و پایه‌های نظری اخلاق ناظر باشد، درصدد تأمین بهره‌های عملی و تربیتی آن است و به معنای دقیق کلمه «منبر موعظه و ذکر» به‌شمار می‌رود که البته کارکردهای ضروری ویژه خود را دارد، ولی به معنای دایر بودن کرسی تدریس این علم در حوزه نیست. تأکید بر نگاه فقهی در حوزه علمیه و دستگاه ارزشگذاری علمی حاکم بر آن، دامنه این نگاه را گسترده است. فقدان سازوکارها، امکانات و سخت‌افزارهای پژوهش از جمله انجمن‌های علمی و مراکز پژوهشی، هم معلول این نگاه است و هم موجب استمرار و تشدید این وضعیت شده و جامعه علمی را از وجود منابع انسانی و مدیریت پژوهشی کارآمد در عرصه اخلاق و تربیت محروم ساخته است.

علم اخلاق پس از ظهور اندیشمندان بزرگی در مکاتب چهارگانه اخلاق اسلامی از قرن هفتم تاکنون تحول انقلابی و شالوده‌شکنی را به خود ندیده و برخلاف بسیاری از علوم اسلامی نظریه‌پردازی و قاعده‌سازی در آن قرن‌هاست که در حال رکود است. از این‌رو و نیز به جهت فقدان نگاه‌های آسیب‌شناسانه و مسأله‌یاب، پژوهش اخلاقی ماهیتی توصیفی و تکراری به خود گرفته و جذآبیتی برای دانشوران و پژوهشگران حوزوی علاقه‌مند به مباحث انتقادی یا مشتاق باریک‌اندیشی و نکته‌سنجی در معارف در بر ندارد.

با این همه بخشی از پایان‌نامه‌ها و فعالیت‌های پژوهشی حوزوی و مراکز وابسته به حوزه به موضوعات اخلاقی و تربیتی اختصاص دارد. از جمله بر پایه آمارهایی که در اختیار ما گذاشته شده است، در مرکز مدیریت حوزه علمیه قم (۱۴ مورد)، حوزه علمیه خاوران (۱۳۸ مورد)، مؤسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی (۵۰ مورد) و مرکز جهانی علوم اسلامی (۸۵ مورد) و مجموعاً ۲۸۷ پایان‌نامه و پژوهش اخلاقی و

تربیتی وجود دارد.^۱ همچنین واحد «اصطلاح‌نامه علوم اسلامی» پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی تدوین اصطلاح‌نامه^۲ اخلاق اسلامی را به انجام رسانده است.

مراکز پژوهشی نوپای دیگری در حاشیه حوزه علمیه در عرصه اخلاق و تربیت به تحقیق اشتغال دارند که از جمله آنها می‌توان به گروه اخلاق و تربیت پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم) اشاره کرد. دبیرخانه جشنواره شیخ طوسی وابسته به معاونت پژوهشی مرکز جهانی علوم اسلامی در سال ۱۳۸۳ به موضوع اخلاق و تربیت اسلامی پرداخت که حاصل آن بیش از ۱۴۰ مقاله بود که برخی از آنها به چاپ رسیده است.

ب) آموزش

در حوزه علمیه آنچه تحت عنوان آموزش‌های اخلاقی جاری است در چند شکل قابل طرح است:

الف) ۳۰ ساعت تدریس اخلاق اسلامی برای طلاب پایه اول که نوعاً سلیقه مدیر مدارس و مدرسین، محتوای آن را تأمین می‌کند. اخیراً ۶ جلد کتاب به عنوان متن درسی اخلاق برای پایه‌های نخست طلبگی توسط مرکز تدوین متون درسی حوزه تألیف و منتشر شد که مورد اقبال قرار نگرفت.

ب) القای خطابه اخلاقی توسط یکی از علما یا فضلا به صورت هفتگی یا دوهفته یک‌بار در مدارس حوزه که معمولاً طلاب مدارس الزامی برای شرکت در این جلسات ندارند.

ج) جلسات عمومی درس اخلاق در حوزه، که در سال‌های گذشته دچار نوساناتی بوده است، اکنون در حوزه علمیه قم کمتر از ۵ درس اخلاق رسمی عمومی به صورت هفتگی برای فضلا و طلاب برگزار می‌گردد.

د) جلسات غیررسمی و محدود اخلاق که متن محوری تدریس در آن بسته به ذوق و سلیقه اساتید انتخاب می‌شود و حضور غیرحوزویان نیز در آن غالباً منعی ندارد.

۱. البته سطح علمی پایان‌نامه‌های مراکز فوق یکسان نیست؛ مثلاً بیشتر پایان‌نامه‌های حوزه علمیه خواهران باید در سطح کارشناسی لحاظ شوند.

۵) جلسات درسی تخصصی و محدود عرفان عملی با محوریت کتاب منازل السائرین و نیز برخی از کتب عرفان نظری که شرح مختصری از منازل سلوک را در بر دارند (مانند فصل پنجم از مقدمه کتاب مصباح الانس فناری).

مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران اقدام به تأسیس رشته تخصصی اخلاق و تربیت در سطح کارشناسی ارشد کرده است.

از برنامه‌هایی که در سال‌های اخیر در راستای آموزش‌های اخلاقی طراحی و اجرا شده، تأسیس مرکز تربیت مربی اخلاق زیر نظر مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی است که بیش از توجه به پژوهش و تولید علمی در اخلاق اسلامی در صدد انتقال آموزه‌های موجود اخلاقی و تربیتی به نسل جدید حوزویان است و دستور کار پژوهش‌های خود را نیز مسائل تربیتی و عملی قرار داده و نه مشکلات نظری علم اخلاق.^۱

۲. دانشگاه‌ها

الف) پژوهش

با عنایت به فقدان رشته تخصصی و گروه اخلاق در دانشگاه‌ها و ضعف مفرط زیر ساخت‌های منابع انسانی آن، پژوهش‌های اخلاقی در مراکز آموزش عالی از جایگاهی مبهم و وضعیتی به شدت نامطلوب برخوردار است. فقط می‌توان به تعدادی پایان‌نامه در موضوع‌های اخلاقی و تربیتی با نگاه‌های غیر تخصصی اشاره کرد که صرفاً برخاسته از دغدغه‌های فردی تعدادی از دانشجویان و اساتید راهنما بوده و از این رو مشمول ضعف‌های حرکت‌های فردی و غیرسازمانی و مبتلای به فقدان برنامه‌ریزی و تخصیص منابع و محدودیت اساتید زبده است.^۲

۱. مهم‌ترین پروژه تحقیقاتی در این مرکز، جمع‌آوری دستورالعمل‌های اخلاقی و عرفانی بزرگان است.

۲. فهرست عناوین و چکیده این پایان‌نامه‌ها به پیوست آمده است.

ب) آموزش

درس اخلاق در مراکز دانشگاهی به صورت یک درس عمومی تلقی می‌شود و بهره پژوهشی ندارد. بیش از ۷۰۰ واحد درس اخلاق برای هر سال تحصیلی در مجموع دانشگاه‌های کشور ارائه می‌شود. مرکز برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی وابسته به نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها علاوه بر تهیه متن اخلاق اسلامی برای واحدهای درسی متون کمک آموزشی و راهنمای پژوهش در اخلاق منتشر کرده و طرح‌هایی نیز در دست اجرا دارد. اخیراً دانشگاه پیام نور نیز اقدام به تأسیس رشته فلسفه اخلاق کرده است.

۳. مراکز مستقل پژوهشی

محافل فکری و مراکز مستقل پژوهشی نیز متأسفانه طی چند دهه گذشته مطالعات اخلاقی را در حوزه رسالت‌های اصلی خود ندیده‌اند و شاهد آن، فقدان پژوهشکده و حتی گروه‌های پژوهشی مستقل در زمینه اخلاق دینی در این مراکز است. فعال‌ترین این مراکز در زمینه اخلاق و تربیت اسلامی عبارتند از: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (گروه اخلاق و عرفان)، پژوهشکده تعلیم و تربیت وزارت آموزش و پرورش (گروه پژوهشی تعلیم و تربیت اسلامی)، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مؤسسه دین و اخلاق و مؤسسه الهدی.

مراکز پیش گفته به علاوه پژوهشکده تحقیقات اسلامی سپاه، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، دفتر تنظیم و نشر آثار امام خمینی مجموعاً بیش از ۱۴۰ طرح پژوهشی در زمینه اخلاق و تربیت اسلامی را به پایان رسانده و حدود ۵۰ عنوان دیگر نیز در دستور کار دارند.

البته در دو دهه گذشته، توجه جامعه علمی کشور به حوزه مطالعاتی فلسفه اخلاق جلب شده و حرکت کم‌شتاب و بی‌رمقی را در ترجمه غیر راهبردی و بی‌برنامه کتب فلسفه اخلاق در کشور به راه انداخته است ولی تا رسیدن به وضعیت مطلوب فلسفه اخلاق متناسب با علم اخلاق اسلامی و نهاد اخلاق در جامعه اسلامی، راه درازی در پیش داریم. از اقدامات قابل ذکر در حوزه پژوهش‌های تربیتی، منشور تربیتی نسل

جوان است که در سال ۱۳۷۴ به همراه اهداف تفصیلی و خطمشی اجرایی آن به منظور تبیین استراتژی نظام جمهوری اسلامی ایران در رشد و ارتقای فرهنگی نسل جوان منتشر شد و به عنوان راهنمای عملی وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی برای اجرا به دستگاه‌ها ابلاغ گردید.

از آنجا که چهره ایجابی ضعف‌ها و کاستی‌های پژوهش در اخلاق به شکل بسط یافته‌تری در بخش وضعیت مطلوب پژوهش در فصل دوم این سند آمده است از توضیح و تفصیل بیشتر آن در این قسمت چشم می‌پوشیم.

ج) نهاد اخلاق

برای ترسیم نمای کلان اخلاق در جامعه امروز ایران نیازمند بررسی‌های جامعه‌شناختی و پیمایش‌های وسیع ملی هستیم.^۱

در این باره به اجمال می‌توان گفت:

صرف‌نظر از دارایی‌ها و ظرفیت‌های علمی که در بخش پیشین سند مورد ارزیابی قرار گرفت، عناصر فرهنگی فراوانی در جامعه اسلامی ایران وجود دارد که یا نقاط قوت فعلیت یافته نهاد اخلاق به‌شمار می‌رود و یا ظرفیتی است که به سهولت در اختیار تقویت و توسعه نهاد اخلاق قرار می‌گیرد.

رسوخ پاره‌ای از باورها و فضایل در فرهنگ کهن این مرز و بوم (مانند حیا، وفاداری، جوانمردی، مهمان‌دوستی، غیرت، مهربانی و حساسیت اجتماعی)، و بهره‌مندی از عناصری مانند استحکام نهاد خانواده و سلامت نسبی روابط خانوادگی، علاقه‌مندی مردم به خاندان عصمت و طهارت‌علیهم السلام و الگوپذیری شدید از آنان، محبوبیت و حضور معنوی عالمان ربانی در قلوب توده و نقش تأثیرگذار آنان در شکل‌دهی به رفتار و باور عمومی و از همه مهم‌تر حکومت اسلامی که زمینه قانونگذاری، تأسیس نهادهای اجتماعی و

---

۱. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۸۲ ضمن اجرای طرح‌های ملی در زمینه ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، رفتارهای فرهنگی و فضاهای فرهنگی ایران به پژوهش میدانی وسیعی پرداخته و گزارش‌های فراوانی گرد آورده است که یافته‌های این پیمایش با یافته‌های مطالعات سال‌های پیش مقایسه و در کارگاه پژوهشی، مورد تجزیه و تحلیل ثانویه قرار گرفته است. این مجموعه توسط انتشارات طرح‌های ملی منتشر شده است. بخش‌هایی از این پژوهش مستند مطالب این فراز از سند قرار گرفته است.

تخصیص منابع را در اختیار مسئولان و عالمان دین نهاده و عهده‌دار نظارت بر اخلاق عمومی است همه و همه از ظرفیت‌های توسعه نهاد اخلاق به شمار می‌رود.

از سوی دیگر باید گفت سطح تبلیغ آموزه‌های اخلاقی اسلام و انتقال آن به نسل‌های نو هنوز رضایت‌بخش نیست. انقلاب مبارک اسلامی توقع عمومی را از سطح التزامات اخلاقی در جامعه اسلامی (خصوصاً از ناحیه کارگزاران نظام) بالا برده است، ولی علی‌رغم این مسأله به جهت عمومیت یا رسوخ فرهنگ گذشته، تحولات اخلاقی پایداری در فرهنگ عامه مشاهده نشده و پاره‌ای از ردائلی که پیش از انقلاب شیوع داشته پس از یکی دو دهه کمون دوباره رخ نمایانده است. میزان دسترسی گسترده نسل جوان به رسانه‌هایی نظیر ماهواره و اینترنت موقعیت این نسل را با نسل پیشین متفاوت ساخته است و لذا فرایند جامعه‌پذیری کمتر در محیط خانواده سپری می‌شود و بدین ترتیب ساختار نهاد خانواده در معرض خطر قرار گرفته است.

خلوص و سلامت نهاد اخلاق در جامعه اسلامی از دو جانب تهدید می‌شود؛ یکی از جانب هنجارهای بومی و قومی برخی از خرده‌فرهنگ‌های متعلق به دنیای سنت که از آن به شدت پاسداری می‌شود (مانند تبعیض حقوقی شدیدی که به صورت سنتی و غیر منتسب به اسلام در برخی مناطق کشور بر علیه زنان اعمال می‌شود) و دیگر از جانب هنجارهای برخاسته از توسعه مدرنیسم در جوامع صنعتی.

سهولت ارتباط با فرهنگ بیگانه و جذابیت پاره‌ای از فرآورده‌های رسانه‌ای بستر همواری برای انتقال فرهنگ غیراسلامی به جامعه اسلامی فراهم آورده و گروه‌های مرجع در اخلاق و تربیت را تغییر داده است. از جمله آسیب‌های مهم برخاسته از این تعامل، بحران هویت و معنای زندگی است. امروزه (خصوصاً از آغاز دهه ۷۰ به بعد) توده جوان در جست و جوی هدف و مفهوم انسانیت و فرار از بی‌هویتی و پوچی معنوی نیازمند دستگیری و یآوری است.

علاوه بر این‌ها برنامه‌ریزی متعمدانه بیگانگان برای متزلزل ساختن بخشی از باورها و محو پاره‌ای از التزامات اخلاقی که از آن به شبیخون فرهنگی یاد می‌شود، به ضمیمه عدم پای‌بندی معدودی از

شخصیت‌های تأثیرگذار اجتماعی به ضوابط اخلاقی زمینه‌های فرسایش نهاد اخلاق را پدید آورده است. همه این عناصر ضرورت اقدام گسترده و متمرکز برای تقویت نهاد اخلاقی جامعه را روشن تر می‌کند.

فصل دوم:

وضعیت مطلوب

الف. علم اخلاق

درآمدی بر الگوی «علم دینی مطلوب» و مؤلفه‌های آن

تحقق صورت آرمانی و وضعیت مطلوب یک دانش دینی متوقف بر تحقق سه ویژگی مهم در آن است؛ استناد، عقلانیت و کارآمدی.

استناد به معنی انتساب به منابع اولیه دین و استظهار به مبانی و ارزش‌های بنیادین اسلامی است و پسوند اسلامیّت دانش را تأمین می‌کند.

عقلانیت ناظر به منطقی بودن، سازواری، مدلل بودن و هماهنگی‌های درونی و بیرونی علم و معقولیت بین الازدهانی، قابلیت تفاهم، دفاع نظری، اقناع و تبیین عقلانی^۱ است.

کارآمدی ناظر به قدرت پاسخ‌گویی علم به مسائل و مشکلات فردی و اجتماعی است^۲ که البته بر اساس شرایط تاریخی و جغرافیایی، این نیازها و انتظارات قبض و بسط و فراز و فرود می‌یابد. بر این پایه ساخت منطقی و هندسه «علم دینی چونان که باید» در قالب یک مثلث نمودار می‌شود که هر یک از نهادهای سه‌گانه «دین»، «علم» و «حکومت» (نهادهای آموزشی، تربیتی و فرهنگ‌ساز) به ترتیب فقدان یا خلل در هر یک از روؤس سه‌گانه آن یعنی «حجیت»، «عقلانیت» و «کارآمدی» را بر نمی‌تابند.

تأمین این سه ویژگی، علم دینی را به جایگاه واقعی خود چونان که باید ارتقا می‌دهد و دغدغه‌های «عالمان دینی»، «جامعه دینی» و «حکومت دینی» را پاسخ می‌گوید و رسالت خود را به انجام می‌رساند.

پیشینه و هویت تاریخی

علم اخلاق اسلامی در وضعیت مطلوب خود باید از شاخص‌های زیر برخوردار باشد:

---

۱. اقناع و تبیین عقلانی شامل خردپذیری غیر مستقیم (تعبد مبتنی بر عقلانیت) نیز می‌گردد؛ به این معنا که وجه و حکمت پاره‌ای از احکام دین بر ما نامکشوف است، اما از آنجا که عقل معطوف به وحی، حکم به تبعیت از احکام صادر از منبع عصمت می‌کند، مخاطب با یک واسطه به اقناع عقلانی می‌رسد.

۲. کارآمدی علم در حوزه مباحث نظری و چالش‌های فکری به حل «مسائل» و در عرصه مباحث عملی به گره‌گشایی از «مشکلات» عینی فرد و جامعه است.

- دانش اخلاق به وضعیت شایسته خود ارتقا یافته و در نتیجه، مفاهیم اخلاقی و نیز منظومه ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها برای همه مخاطبان در رده‌های سنی و اجتماعی مختلف روشن باشد و نمودار کاملی از احکام اخلاقی برای موقعیت‌های خاص و افراد ویژه با منطق استوار ترسیم گردد.
- ریشه‌های تاریخی علم در سایر فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و ملل روشن گردد.
- زمینه‌های شکل‌گیری و عوامل پیدایش علم (عوامل فکری، تاریخی، اجتماعی، روانی و...) آشکار باشد.
- منحنی تطورات مباحث و مکاتب علم اخلاق اسلامی و نقاط عطف تحولات روشی، قلمروشناختی و ساختاری علم ترسیم گردد.
- اندیشمندان تاثیرگذار و صاحب‌نظران موفق در تاریخ اخلاق اسلامی شناسایی و معرفی گردند و آثار عمده ایشان بازشناسی و بازخوانی شود.
- سهم جریان تاریخی وحی آسمانی و آموزه‌های وحیانی و نقش انبیا و تعالیم ایشان در طول اعصار در جهت‌گیری اخلاق جوامع و امم و در شکل‌گیری هویت علم اخلاق روشن شود.
- وزن فرهنگ اسلامی در تطوّر تاریخی اندیشه اخلاقی جهانی مبین باشد.
- تأثیرات حوادث بزرگ سیاسی، اجتماعی و نظامی تاریخ جهان اسلام در شکل‌پذیری هویت تاریخی علم اخلاق روشن شود.

جایگاه علم و رتبه آن در هندسه معارف دینی

- جایگاه و رتبه ارزشی اخلاق بر پایه ملاک‌های اشرفیت علم در مجموعه معارف دینی با عنایت به اهداف ارسال رسل و انزال کتب معلوم گردد و تخصیص منابع و بذل توجه به اخلاق در مقایسه با سایر علوم اسلامی متناسب با شأن آن در منابع دین باشد.
- رتبه منطقی علم اخلاق و نیز علوم مصرف‌کننده و علوم خدمات‌دهنده به آن مشخص و سازوکارهای این داد و ستدها صورت‌بندی شده باشد و انطباق آموزه‌های اخلاق با موازین علمی دانش‌های خادم

پیش‌گفته همچنین کارآمدی فراورده‌های اخلاق در آن حوزه‌ها تأمین گردد.

- اهداف و غایات معارف دینی در سه سطح دانش عقاید، دانش اخلاق و دانش احکام عبادات و معاملات (فقه) به صورت تطبیقی مشخص باشد.

- قواعد حل تعارض میان داده‌های علوم هم رتبه اخلاق مانند فقه با آموزه‌های اخلاقی بر پایه تفکیک قلمروها و رسالت‌ها تدوین گردد.

- هندسه روابط طولی، عرضی و عمقی^۱ دانش اخلاق با سایر علوم دینی ترسیم گردد.

مبانی و پیش‌فرض‌ها

- مبانی و پیش‌فرض‌های روش‌شناختی، معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، غایت‌شناختی، دین‌شناختی، ارزش‌شناختی، جامعه‌شناختی و تمدن‌شناختی نظام اخلاق و تربیت اسلامی تبویب و تدوین شود.

- مرز میان فلسفه اخلاق و علم اخلاق معلوم و محدوده لازم از فلسفه اخلاق که باید در علم اخلاق بحث شود تعیین گردد.

- پیش‌فرض‌ها و مبانی علم با اسلام انطباق داشته باشد.

- پیش‌فرض‌ها و مبانی علم قابلیت اثبات عقلانی داشته باشد.

- نوع تأثیرمبانی در آموزه‌ها و دایره ارتباط آنها به روشنی بیان شود.

- مبانی انسان‌شناختی اخلاق بر پایه آخرین داده‌های انسان‌شناسی فلسفی، عرفانی، دینی و تجربی روزآمد گردد.

- پژوهش‌های فلسفه اخلاق به صورت اصول موضوعه علم اخلاق در آن اشراپ شود.

- نوع‌نمون‌های^۱ «اخلاق دینی» (مدل‌های متصور برای دانش اخلاق دینی از منظر فلسفه علم) استقصا و

---

۱. رابطه طولی مانند نسبت علم توحید به علم اخلاق، رابطه عرضی مانند نسبت علم حقوق به علم اخلاق و رابطه عمقی مانند نسبت عرفان عملی به علم اخلاق براساس پاره‌ای از دیدگاه‌ها.

طبقه‌بندی شود.

- مناسبات دین و اخلاق بررسی و قلمرو استقلال یا وابستگی اخلاق به دین (با تأکید بر مدل‌سازی اخلاق دینی و اخلاق سکولار و باعنایت به مبانی تمدن جدید) مشخص گردد.

منابع

ابتدا به ویژگی‌های مشترک میان منابع می‌پردازیم و سپس ویژگی‌های اختصاصی مطلوب هر یک از منابع را به تفکیک می‌آوریم.

الف - ویژگی‌های مشترک منابع

- منابع اخلاق اسلامی به وضوح معلوم باشد و منابع غیر معتبر و غیر قابل استناد در اخلاق شناسایی و معرفی گردند.^۲

- چیدمان منابع اخلاق اسلامی در سلسله مراتب حجیت روشن باشد؛ بدین معنا که در مواجهه با داده‌های متناقض نمای دو منبع متفاوت، نحوه تقدّم (برخورداری از حجیت مستقر) معلوم باشد.

- میزان نقش آفرینی هر یک از منابع (عقل، نقل، شهود، تجربه، عرف و...) در حوزه‌های زیر مجموعه اخلاق اسلامی (اخلاق بندگی، فردی، اجتماعی، کاربردی، حرفه‌ای، تربیتی و...) به تفکیک معین گردد.

- فرمول تعاضد منابع (چگونگی رفع نقص یا ابهام داده‌های یک منبع با توسل به منابع دیگر) استخراج شود.

- دایره حجیت و قلمرو اعتبار هر منبع و حدود و جایگاه مراجعه به آن در علم اخلاق مشخص باشد.

ب - ویژگی‌های اختصاصی منابع

□ نقل (قرآن، حدیث و سیره)

- معارف اخلاقی قرآن کریم استخراج و طبقه‌بندی شده، مناسبات میان آموزه‌های اخلاقی قرآن و نیز

۱ paradigm

۲. مثل اقوال یا افعال مشایخ متصوفه - مورد استناد برخی مؤلفان کتب اخلاق عرفانی - در اخلاق که به منزله قیاس و مصالح مرسله در فقه است.

محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، مجمل و مبین و مطلق و مقیدهای قرآنی تبیین گردد.

- مجموعه احادیث اخلاقی به صورت جامع، مانع و سهل الوصول در یک مجموعه مرجع جمع‌آوری و تبویب شده و در دسترس باشد و انواع جوامع روایی بر اساس درجه اعتبار و موازین علم رجال و درایه (مانند متواترات، صحاح، مسانید، موضوعات، مراسیل، متروکات، مشهورات، منکرات) تدوین گردد.

- حجیت و درجه اعتبار هر یک از روایات اخلاقی در بررسی‌های سندشناختی احراز گردد.

- تأملات عالمان دین در مدلول قرآن و روایات و شرح و تفسیر مفاد متون دین جمع‌آوری، دسته‌بندی و مورد ارزیابی واقع شود.

- فضای تاریخی عصر صدور نص و قرائن حالیه پنهان که به فهم کامل مدلول نصوص کمک می‌کند، روشن باشد.

- خانواده آیات و روایات و سیره (روایات معارض، مشابه، مؤید، مخصّص، مفسّر، مقید و...) به شکل موضوعی گردآوری شده باشد.

- قلمرو دلالتی اخبار «مَنْ بَلَغَ» و «قاعده تسامح در ادله سنن» و تأثیر آن در مبانی حجیت‌سنجی روایات اخلاقی و تربیتی تعیین گردد.

- سیره اخلاقی معصومان در سه حوزه اخلاق هنجاری، تربیت اخلاقی و اخلاق کاربردی با لحاظ عنصر زمان و مکان و شرایط سیاسی - اجتماعی عصر استقرار سیره تدوین و تفسیر شود.

□ عقل

- سهم عقل در تعیین مبادی تصویری و تصدیقیه، تعریف موضوعات و محمولات گزاره‌ها و نیز روش‌های دستیابی به اهداف نظام اخلاق اسلامی و تأمین حجم آموزه‌های عقلانی در حوزه اخلاق هنجاری، تربیتی و فرااخلاق و نیز محدودیت‌های عقل مشخص گردد.

- قلمرو مستقلات عقلیه در حوزه‌های چهار گانه اخلاق اسلامی تعیین گردد.

- دستاوردهای عقلانی اندیشمندان در هر یک از حوزه‌های پیش گفته شناسایی، دسته‌بندی و معرفی گردد و مورد بازخوانی و ارزیابی قرار گیرد.
- خرد اخلاقی از رهگذر ترسیم مرزهای عقلانیت ابزاری، عقلانیت ذاتی، عقلانیت خودمختار، عقلانیت معطوف به وحی و سرانجام تعریف شاخص‌های عقلانیت معطوف به متن (عقل چونان مفسر) و تمایز آن از عقلانیت فرامتنی (عقل چونان منبع) تبیین شود.
- نقطه عزیمت‌های عقلانی اخلاق‌پژوهان از پیش‌انگاره‌های وارداتی فرآورده مدرنیته یا ارتکازات سنتی قومی - ملی پیراسته و پالایش شود.
- تمایزات نقش انگیزشی عقل و نقش معرفت‌زایی آن در حوزه اخلاق و تربیت تبیین شود.

□ شهود

- گزارش جامع و نظام‌مند و سهل‌الوصول از مشاهدات و تجربیات اکابر و کمال از عرفا تدوین شود.
- تفکیک میان شهودهای صادق و کاذب و تبیین منابع شهودی غیر معتبر مثل رؤیاهای غیر صادق، الهامات شیطانی، تجربه‌های شخصی غیر قابل تعمیم و... بر پایه سنجه‌ها و شاخص‌های معتبر صورت پذیرد.
- کتاب‌های اخلاق از جعلیات و گزارش‌های ساختگی و وقایع غیرمعتبر پالایش شود.
- رابطه شهود و مقوله تجربه معنوی انسان‌های عادی مشخص گردد.
- مشروعیت شهود به مثابه منبع معرفت دینی در حوزه اخلاق مدلل شود.
- آرای عرفای مسلمان، مسیحی، یهودی، هندو و بودایی در باره نقش شهود در سلوک معنوی بازنگری و بازشناسی گردد.

□ تجربه

- میزان استفاده از دستاوردهای تجربی و حوزه اعتبار آنها در اخلاق معلوم باشد.
- علوم تجربی پیرااخلاقی و نقش هر یک در غنای محتوایی اخلاق و شیوه استفاده از آن در اخلاق

روشن باشد.

- مطالعات میدانی و پیمایشی در اخلاق پژوهی رواج یابد و داده‌های آن‌ها در تحلیل‌های نظری به شکل مؤثری دخالت داده شود.

- در حوزه تربیت اخلاقی ایجاد محیط‌های آزمایشگاهی و کاربست تکنیک‌های متنوع روان‌سنجی در رشد اخلاق مورد اهتمام ویژه قرار گیرد.

□ گستره و قلمرو

- دانش اخلاق حوزه‌های مبانی، اخلاق هنجاری، اخلاق کاربردی، اخلاق حرفه‌ای (اخلاق در سازمان)، اخلاق کلان‌نگر (حکومتی) و تربیت اخلاقی را پوشش دهد و سهم مناسب و درخور اهمیت و جایگاه، به هر یک از حوزه‌های مذکور تعلق گرفته باشد.

- موضوع علم اخلاق و مهم‌ترین آرا درباره آن (رفتار، هیأت نفسانی، هردو، نحوه زندگی یا عنوان دیگر) روشن گردد.

- طیف متنوع پرسش‌های اخلاقی بازشناسی شود.

- مرز میان دانش اخلاق و سایر علوم رفتاری و دستوری - هنجاری (فقه، حقوق، علوم تربیتی، حکمت عملی، عرفان عملی، آداب، روان‌شناسی و سایر علوم) که به نحوی تداخل، تعامل یا رابطه نزدیک با علم اخلاق دارند) به خوبی روشن باشد و معیارهای قاطعی برای تمایز بررسی اخلاقی یک مسأله از بررسی‌های دیگر ارائه شود.

- معیارهای بازشناسی قلمرو علم مدوّن باشد.

- تحولات تاریخی قلمرو علم در دوره‌های مختلف و قبض و بسط آن به همراه تأثیر شرایط اجتماعی، تاریخی، دینی در تعیین و تحوّل قلمرو علم مشخص گردد.

- زمینه‌های توسعه قلمرو علم مشخص شود.

- به شبهه عدم جامعیت و به تبع آن عدم کارایی نظام اخلاق اسلامی پاسخ روشن داده شود.

□ ساختار و تبویب

- نظام پرسش‌های علم اخلاق اسلامی (در حوزه‌های مسائل بنیادی، اخلاق هنجاری، اخلاق کاربردی و تربیت اخلاقی) استخراج شود.
- چیدمان فصول و ابواب علم از منطقی قویم برخوردار باشد.
- هماهنگی و سازواری بخش‌های مختلف اخلاق با یکدیگر احراز شود.
- گزاره‌های اخلاقی مجموعاً یک نظام اخلاقی هدفمند و دستگام منسجم تربیتی ارائه کند.
- هماهنگی عناوین اولیه و مسانخت عناوین ثانویه لحاظ و تفکیک دقیق این دو از هم اعمال گردد.
- ساختار اخلاق هنجاری در پرتو مطالعات جدید فلسفه اخلاقی، روان‌شناختی، تربیتی و... بازسازی شود.

□ روش

الف - ویژگی‌های مشترک روش‌ها

- متدولوژی جامع علم اخلاق اسلامی (روش استنباط و توجیه گزاره‌های اخلاقی) به منظور پرهیز از هرج و مرج روش‌شناختی در مطالعات اخلاقی و جلوگیری از تأثیرات نابجای اندیشه‌های غیر دینی، التقاط فکری و اخباری مسلکی تدوین گردد، به گونه‌ای که محصول علم اخلاق به اسلام متناسب باشد و برچسب اخلاق یونانی، هندی، مسیحی، نوافلاطونی، علمی، تجربی، اخباری یا سطحی‌نگر و التقاطی به آن الصاق نشود.
- ظرفیت‌های ویژه، کارکردهای اختصاصی و روش بهره‌گیری از عقل، نقل، شهود و تجربه و عرف در استنباط گزاره‌های اخلاق دینی به تفکیک معلوم شود.
- روش‌های نادرست و ناکارآمد شناسایی و وجه مغالطه آن‌ها گوشزد شود.
- محدودیت‌های کاربردی هر یک از روش‌ها در اخلاق و تربیت معلوم شود و بخش آسیب‌شناسی هر رویکرد فعال باشد.

- مراحل تحول و تکامل روش در تاریخ علم، نقش و تأثیر روش‌ها بر شکل‌گیری و گسترش علم اخلاق و شخصیت‌های تأثیرگذار در تحول روش‌ها تدوین شده باشد.

- روش پژوهش‌های درون‌دینی در علم اخلاق از نظر حجیت و استناد معتبر باشد.

ب- ویژگی‌های اختصاصی روش‌های چهارگانه

□ روش نقلی (قرآن، حدیث و سیره)

- اصول استنباط و منطق اجتهاد در تفقه اخلاقی از رهگذر بازشناسی قواعد استظهار در حوزه مباحث الفاظ، ملازمات عقلیه، حجیت و اصول عملیه در چارچوب اصول استنباط و تفقه اخلاقی و نیز اصول و قواعد مقبول «هرمنوتیک» تدوین گردد.

- کاوش‌های سند شناختی دقیق براساس قواعد مشخص صورت پذیرد، به‌گونه‌ای که درجه ارزشمندی هر یک از روایات اخلاقی از حیث رجال حدیث و مصادر اولیه آشکار گردد.

- در بررسی نقلی جامع‌نگری و توجه به خانواده آیات و احادیث رعایت شود و از هر نوع برخورد گزینشی پرهیز گردد.

- نحوه تأثیر شهرت روایی و نیز شهرت عملی در حجیت احادیث اخلاقی و تربیتی معلوم باشد.

□ روش عقلی

- روش بهره‌گیری از عقل به مثابه حجت دینی و دایره کاربرد آن روش در اثبات مبانی اخلاق، گزاره‌های اخلاق، روش‌های تربیتی، اجرای باید و نبایدها حوزه‌های کاربردی، تطبیق‌ها و استنتاج‌ها و... صورت‌بندی شود.

- روش‌های عقلانی اخلاق‌پژوهان مسلمان در اعصار گذشته مورد بازخوانی و مطالعه انتقادی قرار گیرد.

- نحوه تعامل دریافتهای خرد اخلاقی و داده‌های وحیانی در تعیین حکم اخلاقی تعیین شود.

- مغالطات شایع در ادله عقلی آموزه‌های اخلاق اسلامی بازشناسی شود.

□ روش شهودی

- اصول و قواعد تفسیر شهود عارفان تدوین شود.
- در تدوین قواعد تفسیر شهود، به رتبه عارف در مراحل سلوک و نیز به رویکرد عرفانی سالک (جمالی، جلالی، مناجاتی، خراباتی و...) عنایت شود.
- روش حل تعرض شهودهای عرفانی مشخص باشد.
- اصول تربیت اشراقی و راهکارهای دستیابی به شهود اخلاقی - عرفانی برپایه تعالیم وگوی و قرآنی به ویژه معارف دعایی و مناجاتی و تعالیم ائمه اطهار علیهم السلام به اصحاب سر خود مدون گردد.
- قواعد و اصول تفسیر یافته‌های شهودی و شاخص‌های کاربردی حجیت سنجی شهود تدوین گردد.

□ روش تجربی

- محدودیت‌های روش تجربی در حوزه معرفت اخلاقی بازشناسی شده و در کاربست این روش در اخلاق مورد توجه قرار گیرد.
- محدودیت‌های اخلاقی - دینی تأسیس محیط آزمایشگاهی و آزمایش‌های اجرا شده در مورد گروه‌های آزمایشی و گواه مورد لحاظ باشد.
- از تمام ظرفیت‌های علوم انسانی تجربی برای بالندگی علم اخلاق استفاده شود.
- ظرفیت‌های مطالعات میان‌رشته‌ای تجربی جهت توسعه علم اخلاق استیفا شود.

□ غایت

- غایت اخلاق اسلامی، به روشنی معلوم باشد و غایات موهوم و نادرست صریحاً نفی شود.
- سلسله مراتب غایات (غایات ابتدایی، متوسط و نهایی) ترسیم گردد و طبقه‌بندی اهداف اخلاقی معلوم باشد.
- غایت، از منابع دین استخراج شده باشد و استناد آن به دین به صورت روشمند قابل دفاع باشد؛ به بیان دیگر مستندات و منابع مشروعیت‌بخش اهداف (عقلی، شرعی و عقلایی) بازگو شود.

- مطلوبیت، واقع بینانه بودن و قابلیت دسترسی اهداف اخلاق اسلامی قابل اثبات عقلانی باشد.
- نسبت غایات اخلاقی با مقاصد الشریعه و اهداف دین مشخص باشد.
- اهداف اخلاق بر همه آموزه‌های آن حاکم باشد و همه گزاره‌ها در مسیر تحقق آن اهداف قرار داشته باشند و ناسازگاری میان آموزه‌ها و غایات مشاهده نشود.
- اهداف اخلاق با ظرفیت‌های شناختی، عاطفی و جسمانی انسان تناسب داشته باشد.
- نظام غایات، به همه ابعاد وجودی انسان نظر داشته باشد و تمام گستره وجود آدمی را پوشش دهد و به همه طیف‌های نیازهای او (سعادت دنیوی و اخروی، خوشبختی فردی و کامیابی اجتماعی و...) پاسخ دهد.
- غایت (یا دست کم مراتب اول آن) برای اکثر مخاطبان، قابل فهم باشد و دست یافتنی بنماید.
- از آنجا که تصور هدف نقش علت غایی را در جهت‌دهی کنش‌های بشری ایفا می‌کند، لازم است تلاش شود که غایات اخلاق جذاب و برانگیزنده باشد.
- هدف‌های عملیاتی برای هر یک از مراحل رشد اخلاقی انسان مؤمن بر پایه آموزه‌های قرآنی و روایی معلوم باشد.
- آسیب‌شناسی فرجام‌شناختی تمدن‌ها و جوامع فروپاشیده و انحطاط یافته در دستور کار باشد.
- غایات معطوف به بهداشت روانی و سلامت جامعه و اشباع عاطفی و شادکامی عمیق و کامروایی پایدار دنیوی تبیین گردد.

□ مفاهیم

- مفاهیم اخلاق تعریف و دایره صدق آنها به وضوح، بیان شود، به گونه‌ای که مخاطب را در مقام عمل با ابهام مواجه نسازد.^۱

۱. مثلاً مرز مفهومی میان «تذلل» و «تواضع» یا مرز میان مفهوم «صبر» و «ظلم‌پذیری» دقیقاً ترسیم گردد.

- معانی نادرست محتمل، گزینه‌های تحریف شده و تلقی‌های عرفی غیر دقیق از مفاهیم اخلاقی بازگو و به صراحت نفی گردد.^۱
- تعلق و عضویت هر مفهوم به طبقه معینی از هرم مفاهیم اخلاقی و نسبت طولی میان این مفاهیم ترسیم شود.
- مصادیق هر مفهوم طیف‌شناسی و طبقه‌بندی شود.^۲
- شبکه مفاهیم مترابط با هر مفهوم اخلاقی در نسبت‌های عرضی موجود در یک طبقه از هرم مفاهیم معلوم باشد و انواع ارتباط معنوی و مصداقی میان مفاهیم (ترادف، تضاد، تباین، تساوی، تساوق و...) روشن گردد.
- ترابط و نسب میان مفاهیم اخلاقی با مفاهیم سایر علوم هم‌جوار مثل روان‌شناسی و علوم تربیتی معلوم باشد، دستگاه تبدیل و زبان ترجمه واژگان علوم پیرا اخلاقی به مفاهیم اخلاقی و تزریق آن به ادبیات دانش اخلاق دینی فعال باشد.
- تبارشناسی مفهومی (صدور شناسنامه تاریخی برای تعیین زمان تولد، زادگاه، توالد و تناسل و نیز انقضای مصرف یک مفهوم همچنین قبض و بسط‌ها و اجمال و تبیین‌های معنایی یک مفهوم اخلاقی در طول تاریخ) صورت گرفته باشد.
- مفاهیم این علم با مفاهیم بنیادین اسلام (توحید، معاد، ولایت و...) مرتبط بوده و نحوه این ارتباط معلوم باشد.

۱. مثلاً معانی نادرست مفاهیم زهد (= دنیاگریزی و آشفته حالی)، توکل (= رهاسازی اسباب دنیوی)، صبر بر مصیبت (= ستم‌کشی و ظلم‌پذیری) اصلاح شود.

۲. طیف‌شناسی مصادیق یک مفهوم چند فایده در بردارد:

- به مخاطب کمک می‌کند تا مصادیق مخفی یک مفهوم را که صدق مفهوم بر آنها با دشواری روبرو است بشناسد (شبیهِ تبیین مصادیق مخفی «ریا» در چند مرحله توسط حارث بن اسد محاسبی در الرعایه لحقوق الله)

- در طبقه‌بندی آموزه‌های اخلاقی برای طیف‌های مختلف مخاطبان کارکرد تربیتی دارد (شبیهِ تفسیر مفاهیم عرفانی در سه لایه عوام، خواص و اخص الخواص در منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری)

- در تراجم تحقق مصادیق یک مفهوم مشکک، مصادیق اکمل و اتم برای مخاطب معلوم می‌گردد.

- سلسله مطالعات معناشناختی^۱ مفاهیم اخلاقی و مفاهیم تربیتی در قرآن کریم و روایات فعال باشد.
- مطالعات فقه اللغوی^۲ و ریشه شناختی^۳ واژگان دینی در زبان اخلاق اسلامی توسعه یابد.
- مآخذ، مستندات و خاستگاه مفاهیم زبان اخلاقی مسلمین (ریشه‌های قرآنی، روایی، عرفی، زبان‌های بیگانه و...) تعیین گردد.

□ آموزه‌ها

- توصیه‌های اخلاقی با ظرفیت‌های جسمی و روانی انسان تناسب داشته باشد.
- گزاره‌های علم از چارچوب موضوع و روش علم خارج نشوند و در مسیر اهداف علم باشند.
- نیازها، انتظارات، مسائل نوپدید و نیز مشکلات حل نشده علم به گونه‌ای مستمر شناسایی، استقصا و دسته‌بندی گردد و توسعه گزاره‌های علمی در جهت پاسخ‌گویی به آنها باشد.
- کارآمدی توصیه‌ها و روزآمدی گزاره‌ها خصوصاً کارآمدی دنیوی آنها متناسب با اهداف دین تأمین شود.

- مشهورات اخلاقی اثبات نشده (مشهورات خاصه و تابوهای اخلاقی) بازشناسی و مورد بازنگری قرار گیرد.

- گزاره‌های ثابت از گزاره‌های متغیر و ارزش‌های مطلق از ارزش‌های سیال و وابسته به زمان تفکیک گردد و مرز میان هسته سخت و پوسته منعطف علم اخلاق به روشنی معلوم باشد.
- آموزه‌های علم اخلاق به صورتی روشمند، قابل استناد به دین باشد.
- گزاره‌های اخلاقی قابلیت اثبات عقلانی و دفاع نظری داشته باشد.
- گزاره‌های مادر و اصول و قواعد حاکم بر اخلاق یا حاکم بر بخشی از اخلاق از منابع دینی

---

۱ .semantic

۲ .philologic

۳ .etymologic

استخراج و تدوین گردد.

- ارتباط گزاره‌های اخلاق با مبانی و اصول بنیادین اسلام (و نیز با پیش‌فرض‌های علم) روشن باشد.
  - چگونگی تطبیق اصول و احکام کلی اخلاق بر موقعیت‌های خاص (موارد تعارض اخلاقی و زیرشاخه‌های اخلاق کاربردی) معلوم باشد.
  - آموزه‌های علم، به لحاظ محتوایی با یکدیگر سازگار و هماهنگ باشند.
  - شبکه گزاره‌ها با دیگر نظام‌های اجتماعی اسلام (سیاست، حقوق، اقتصاد و...) سازگار باشد.
  - درجه اعتبار گزاره‌های علم اخلاق و میزان اولویت هر یک مشخص باشد، به‌گونه‌ای که سلسله مراتب فضایل و رذایل و هندسه ارزش‌ها و تقدّم و تأخر هر یک بر دیگری در مقام تعارض اخلاقی و نیز ترتّب منطقی روش‌های تربیت اخلاقی مشخص شود.
  - آموزه‌های علم اخلاق شامل همه مخاطبان و همه عرصه‌های زندگی بشود و دستگاه ارزشی فراگیری را ارائه نماید که دستورالعمل جامع زندگی اخلاقی برای طیف‌های متنوع انسانی را عرضه کند و هیچ فاعل اخلاقی در هیچ موقعیتی بلا تکلیف نماند.
  - آموزه‌های اخلاقی در قالب‌های کاربردی (قابل اجرا و عملی، بدون تزاحم با واقعیات عصری، جزئی و عینی) و حتی الامکان زیبا و برانگیزنده عرضه شده باشد.
  - گزاره‌های مبتنی بر عقل (مستقل و غیر مستقل) از گزاره‌های صرفاً وحیانی جدا گردند.
- مکاتب و گرایش‌های فکری
- اشتراکات و تمایزهای اصلی و فرعی میان مکاتب اخلاق اسلامی معلوم باشد.
  - اصول و مبانی و پیش‌فرض‌های اصلی این مکاتب بازشناسی و بازخوانی شود.
  - زمینه‌های پیدایش هر مکتب استخراج گردد.
  - سیر تحوّل هریک از مکاتب و قبض و بسط محتوایی آن در بستر تاریخ آشکار باشد.
  - محدوده زمانی و جغرافیایی مکاتب و دامنه اقبال عمومی بدان‌ها و میزان موفقیت هر یک تبیین

گردد.

- آثار عمده کلاسیک و نمایندگان برجسته این مکاتب بازشناسی و پرونده علمی آن‌ها بازخوانی

شود.

ب. پژوهش‌های اخلاقی

- مراکز آموزشی و پژوهشی در اخلاق و تربیت اسلامی و شاخه‌های آن تشکیل و پویا گردد.

- سهم شایسته به پژوهش‌های اخلاقی در مقایسه با سایر علوم حوزوی اعطا شود.

- پژوهشگران عرصه اخلاق و تربیت شناسایی و به نگاه‌های جدید و ابتکار و تولید علم ترغیب گردند.

- زمینه ارتباط مستمر و همگرایی محققان اخلاق و تربیت و پژوهش تیمی آنان فراهم شود.

- کارآمدی پژوهش‌ها از طریق روزآمد ساختن پاسخ‌گویی به پرسش‌های اصلی و موضوعات تأمین

شود.

- از بذل منابع ارزشمند پژوهشی در تحقیقات تکراری، کم‌بهره یا غیرمبتلابه پرهیز و جلوگیری شود.

- نیازها، انتظارات و به طور متناظر مسائل و مشکلات حل نشده این علم مرتب شناسایی شود.

- منابع انسانی حوزه اخلاق پژوهی از طریق آموزش‌های تکمیلی، نظارت و پشتیبانی، بهینه‌سازی گردند.

- نظریه‌پردازی و استخراج قواعد علم اخلاق فعال و پویا باشد.

- نقد و بررسی عالمانه آرای اخلاقی اندیشمندان رواج یابد.

- بخشی از پژوهش‌های اخلاقی به منظور پالایش و بالندگی جریان تولید علم در این حوزه معرفتی به

نگاه‌های درجه دوم معطوف شود. (تقویت و ترویج فلسفه علم اخلاق).

- پرسش‌ها و مسائل پالایش شود؛ یعنی مسائل و معضلات بومی جوامع اسلامی بازشناسی گردد و از

دستورکار قرار گرفتن مسائل وارداتی جوامع بیگانه پرهیز شود.

- دستگاه پژوهشگر علم، قدرت نقد عالمانه مکاتب اخلاقی دیگر و چالشگری با اندیشه‌های بدیل را

داشته باشد.

- واحدهای پژوهشی اخلاق به صورت مستمر با واحدهای پژوهشی فلسفه در موضوع فلسفه اخلاق مرتبط شود و متکفل ارائه سفارش برای تحقیق در مبانی فلسفی اخلاق و دریافت و ارزیابی کارآمدی پژوهش‌ها باشد و به عنوان اصل موضوع از نتایج آن بهره گیرد. چنین تعاملی میان واحد اخلاق و سایر واحدهای علوم پیرااخلاقی نیز مطلوب است.

ج. نهاد اخلاق

- جامعه اسلامی زمینه همواری برای انتقال آموزه‌های اخلاقی به نسل نو و ارتقای کمی و کیفی سطح باور عمومی نسبت به ارزش‌ها و حساسیت در برابر ارزش‌ها فراهم آورده باشد.

- مدیریت جامعه اسلامی بستر شایسته‌ای برای رشد فضایل و تربیت اخلاقی پدید آورده و مسیر کمال‌جویی و تعالی معنوی را هموار کرده باشد.

- اقشار تأثیرگذار جامعه مانند عالمان دینی، مسؤولان و کارگزاران، مبلغان، معلمان، و مربیان خود را در عمل به آموزه‌های اخلاقی پیشقدم و مسؤول‌تر شمرده و در پای‌بندی به آن سخت‌کوش و استوار باشند.

- تمام نهادهای اجتماعی (قانون، رسانه، ساختارهای حکومتی، دستگاه آموزش و پرورش، نظام اقتصادی و...) بر اساس معیارهای اخلاقی تنظیم شده و جلوه ارزش‌های اخلاقی در فرهنگ و تمدن و اجتماع به روشنی مشاهده شود.

- نظام آموزه‌ها از بنیان‌های قوی نظری برخوردار شود.

- نظام اخلاقی، کارآمد بوده، پاسخ‌گوی سؤالات نوپدید باشد.

- دامنه‌انگیزش اخلاقی در اذهان مردم، توسعه یافته و فرهنگ نیازمندی به طبّ روحانی و مراجعه به مربی اخلاق و مشاور تربیتی در میان اقشار جامعه نهادینه گردد.

- دستگاه تبلیغی و رسانای فراورده‌های متقن تحقیقات اخلاقی با مخاطب‌شناسی صحیح، پیام‌ها را در چند سطح ترجمه و با امانت به مصرف‌کننده برساند.

- بخش آسیب‌شناسی واحد پژوهشی اخلاق، فعال و پویا و هوشیار بوده و با تحقیقات منظم و

دامن گستر پژوهش‌های آسیب‌شناختی، مجموع آسیب‌های هنجاری - رفتاری لایه‌ها و اقشار مختلف جامعه را رصد کند.

- به اندازه کافی مربیان مجرب و قابل اعتماد اخلاق و مشاوران ورزیده و امین در دسترس اقشار و نسل‌های مختلف جامعه قرار گیرد.

- رفتار اخلاقی در شئون مختلف زندگی میان امت اسلامی نهادینه شده و فعل منکر - کوچک یا بزرگ - عموماً مورد اقبال و تشویق قرار نگیرد.

فصل سوم:

راهکارهای توسعه

الف. راهکارهای توسعه پژوهش‌های اخلاقی

۱- الف. در حوزه مدیریت پژوهش

- برنامه‌ریزی راهبردی و تعریف نظام جامع تحقیقات اخلاقی به منظور اولویت‌گذاری پروژه‌ها و تعریف مناسبات منطقی میان آنها.
- شناسایی مراکز فعال در عرصه اندیشه اخلاقی جهت رایزنی و تعامل علمی.
- ایجاد بانک اطلاعات محققان اخلاق (شناسایی و رده‌بندی علمی پژوهشگران عرصه اخلاق و تربیت) و تلاش برای جلب مشارکت هدفمند ایشان.
- سامان‌دهی و هدایت پژوهش‌های اخلاقی با ایجاد ستاد هماهنگی مراکز اخلاق پژوهی.
- تربیت نیروی پژوهشگر در حوزه اخلاق با برگزاری دوره‌های آموزشی مستمر ویژه محققان و مؤلفان اخلاق.
- تشکیل کلاس درس خارج فقه الاخلاق و فقه‌التربیه در حوزه‌های علمیه.
- تأمین کادر قوی و مجرب مدیریت پژوهش در عرصه مطالعات اخلاق و تربیت.
- تشکیل تیم‌های ویژه رایزنی‌های پژوهشی - فرهنگی جهت تعامل با مراکز آکادمیک و سازمان‌های دولتی متولی امور فرهنگی سایر فرهنگ‌ها و کشورها جهت غنی‌سازی مطالعات تطبیقی.
- حمایت از پایان‌نامه‌های دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری و پیشنهاد موضوعات خاص در حوزه دانش اخلاق و تربیت اسلامی.
- فراخوان مقالات در رده‌های مختلف علمی و تشویق جامعه علمی جوان کشور به تفکر اخلاقی و اخلاق پژوهی.
- برگزاری همایش و نشست‌های تخصصی.
- تعریف و تاسیس پژوهشکده اخلاق اسلامی مشتمل بر گروه‌های پژوهشی مسائل بنیادین نظام اخلاق اسلامی، اخلاق‌هنجاری، اخلاق کاربردی، تربیت اخلاقی و فلسفه علم اخلاق.

- تاسیس مرکز آموزش تخصصی اخلاق و تربیت اسلامی در حوزه.
- راه اندازی رشته اخلاق و تربیت در دانشکده‌های علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- برگزاری کلاس‌های تدریس آزاد علم اخلاق در حوزه‌های علمیه.
- تشکیل انجمن علمی اخلاق.
- ایجاد باشگاه اندیشه ورزی اخلاق جهت توسعه همگرایی محققان.
- تاسیس اتاق فکر اخلاق اسلامی به منظور طراحی سیستم بهینه‌سازی و توسعه مستمر دانش و نهاد اخلاق.
- راه‌اندازی کرسی‌های نظریه‌پردازی و نقد اندیشه اخلاقی.
- طراحی سیستم دریافت کننده و انتقال دهنده پرسش‌ها، آسیب‌ها و مسائل عینی جامعه.
- طراحی سیستم بازخورد گیرنده تربیت اخلاقی از مخاطبان و ارزیابی مستمر فعالیت‌های پژوهشی و تبلیغی از نظر تاثیر گذاری و میزان کارآمدی.
- ایجاد ستاد مشترک اجرایی متشکل از نمایندگان حوزه علمیه، دانشگاه، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای عالی انقلاب فرهنگی، امور زندان‌ها و مراکز بازپروری، نیروی انتظامی، قوه قضایی، شورای فرهنگ عمومی وزارت ارشاد، واحد تربیتی آموزش و پرورش و نهادهای مشابه به منظور برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و اجرای برنامه‌های توسعه اخلاق عمومی و تقویت نهاد اخلاق.
- ایجاد کتابخانه‌های تخصصی اخلاق.
- شناسایی و ایجاد ارتباط با پژوهشکده‌ها، انجمن‌های علمی و آموزش‌گاه‌های اخلاق در سایر کشورها جهت آشنایی با تجارب کاری و انتقال دستاوردهای ایشان و تمهید مطالعات گسترده تطبیقی.

۲- الف. در حوزه اجرای پژوهش

- توسعه مطالعات تطبیقی میان نظام اخلاقی اسلام، ادیان مختلف و نیز مکاتب بشری و اندیشمندان

غیرمسلمان مانند مقایسه اخلاق و حیانی و اخلاق مدرن و پست مدرن و چالش‌های برخاسته از این تقابل.^۱

- گسترش مطالعات تطبیقی بین المذاهب و برجسته‌سازی وجوه تمایز و عناصر اختصاصی مدرسه تربیتی اهل بیت (علیهم السلام).

- بازکاوی اندیشه اندیشمندان و اسلام‌شناسان بزرگ معاصر در حوزه اخلاق.

- بازخوانی آرای منتقدان اخلاق دینی و اسلامی از میان مستشرقان و روشنفکران.

- ترجمه و نقد کتاب‌های اخلاقی از زبان‌های دیگر و نیز ترجمه کتاب‌های اخلاق اسلامی از فارسی و عربی به زبان‌های زنده دنیا.

- ترویج مطالعات میان رشته‌ای در ابعاد گوناگون مباحث اخلاقی اسلام.

- استخراج نظام پرسش‌های اخلاقی و خرد کردن کلان پروژه «نظام اخلاق اسلامی» به موضوعات

خاص (خرد) و ترسیم نقشه کلان محورهای طرح جامع مطالعات اخلاق اسلامی.

- تدوین استراتژی پژوهش در حوزه تفکر اخلاقی.

- تعریف استانداردهای کیفی پژوهش‌های اخلاقی و ارزیابی دقیق پژوهش‌های گذشته و کنونی

براساس آن.

- جهت‌دهی به پایان‌نامه‌های اخلاقی.

- توسعه خدمات پژوهشی از قبیل تدوین کتابشناسی توصیفی، مآخذشناسی موضوعی، دایرةالمعارف،

فرهنگ‌نامه، اصطلاحنامه، موسوعه‌های روایی^۲ و معاجم در اخلاق.

- تولید دانش فلسفه علم اخلاق و توسعه و تدقیق نگاه‌های درجه دو به ساحت اخلاق به منظور

---

۱. این چالش‌ها بر دو قسم است یا به شکل کلی با اصل اخلاق هنجاری سنتی مستند به وحی به مقابله برمی‌خیزند، مانند برخورد نیچه و کامو با کلیت

اخلاق مسیحی و یا با بخشی از سرشاخه‌ها و آموزه‌های آن درگیر می‌شوند مانند آرای فروید و راسل در اخلاق جنسی.

۲. از جمله تدوین جامع روایی اخلاق مانند «وسائل الشیعه» در فقه، شبیه موسوعه روایی «نصرة النعمیم» در میان آثار اخلاقی معاصر اهل سنت.

بالندگی روشمند اخلاق اسلامی.

- تأسیس و انتشار نشریات تخصصی اخلاق و تربیت اسلامی.
- تولید نرم‌افزار قدرتمند منابع و متون اخلاق اسلامی با امکانات جستجوی مناسب (مانند نرم‌افزارهای: کتابخانه دیجیتال اخلاق و تربیت و موسوعه احادیث اخلاقی).
- راه‌اندازی سایت تخصصی اخلاق و تربیت اسلامی در شبکه جهانی اینترنت.
- تدوین کتب درسی در سطوح مختلف.
- احیای نسخ ارزشمند خطی در موضوعات اخلاقی.
- تحقیق و تصحیح و فهرس‌نگاری و نمایه‌زنی متون اخلاق اسلامی.
- بازنویسی و جمع‌آوری موضوعی میراث اخلاقی پراکنده موجود در لابلای تفاسیر و شروح روایات.

- بازنویسی و تحلیل آموزه‌ها و اندیشه‌های اخلاقی متون ادبی و عرفانی به زبان علمی روز.
- پژوهش‌ها و تکننگاری‌هایی^۱ در زمینه معناشناسی مفاهیم اخلاقی، اخلاق هنجاری (فردی، اجتماعی، خانواده،...)، تربیت اخلاقی، اخلاق کاربردی (محیط زیست، رسانه، هنر، کار، ورزش، پزشکی)، اخلاق ادیان، مکاتب اخلاقی بشری و اخلاق توصیفی.
- تدوین فرهنگ نامه‌ها و نیز اصطلاحنامه‌های تخصصی اخلاق هنجاری، عرفان عملی، تربیت اخلاقی و اخلاق کاربردی.

ب. راهکارهای توسعه نهاد اخلاق

۱- ب. برنامه‌های فرهنگی

- شناسایی ابتلائات عام اخلاقی جامعه و آسیب‌شناسی اخلاق ملی (مانند وجدان کاری، انضباط

۲. این تکننگاری‌ها می‌تواند به صورت کتاب، مقاله، پایان نامه و... تدوین گردد و مستقلاً یا در قالب کتاب، مقاله و یا در اینترنت منتشر شود.

پذیری، قانون گرایی و...) و برنامه‌ریزی جهت آسیب زدایی در محورهای شناخته شده.

- الگوسازی و بازنمایی شخصیت‌های برجسته اخلاقی و معنوی و انتشار زندگی نامه آنها و تهیه فیلم زندگی ایشان.

- تولید کتب و نشریات اخلاقی جذاب در سطح کودکان، نوجوانان، جوانان، و عموم مردم.

- استفاده از رسانه ملی (صداوسیما) در توسعه اخلاق در جامعه اسلامی با تولید و پخش برنامه‌هایی با مضامین اخلاقی - تربیتی و زیر نظر کارشناسان زبده و پرهیز از پخش هرگونه برنامه‌ای که الگوسازی منفی به دنبال دارد.

- استفاده از ابزار پرنفوذ هنر در ارتقای سطح اخلاق جامعه و دعوت از هنرمندان (شاعران، طراحان، داستان سریان، فیلم سازان، خوش‌نویسان) برای تولید فیلم، رمان، داستان، تابلوهای نقاشی، طراحی، خوشنویسی، پویانمایی (انیمیشن) و سرود با موضوعات اخلاقی.

- مشارکت فعال آموزش و پرورش از طریق بازآموزی اخلاقی و تربیتی پدران، مادران و مربیان توسط نهاد انجمن اولیاء و مربیان.

- جهت‌دهی کارشناسی شده به اوقات فراغت جوانان.

- بهره گرفتن از فنون روانشناسی اجتماعی و تکنیک‌های تبلیغاتی برای ترویج هنجارهای اخلاقی.

- غنی‌سازی برنامه‌های اخلاقی - تربیتی مراکز رسمی و غیر رسمی آموزش و پرورش از مهد کودک تا مراکز آموزش عالی و حوزه‌های علمیه.

- بهینه سازی متون درسی اخلاق اسلامی در دانشگاه‌ها.

- تدوین منشور اخلاق برای سازمان‌ها و نهادها و تلاش برای اجرای آن و التزام بدان.

- ایجاد مجتمع‌های بزرگ فرهنگی - تفریحی با جهت‌گیری تربیتی برای جوانان.

- تأسیس موسسات و مراکز مطالعاتی و حمایت از هسته‌های مطالعاتی.

- بهره‌گیری از ظرفیت‌های بی‌نظیر مساجد، هیأت و مراسم مذهبی برای ترویج و تعمیق هرچه بیشتر

هنجارهای اخلاقی اسلامی.

- برگزاری دوره‌های تربیت مربی اخلاق برای ائمه جماعات و تأکید بر جهت‌دهی بیش از پیش ظرفیت‌های محراب و منبر به سوی تربیت اخلاقی و تزکیه نفوس.
- سرمایه‌گذاری بیشتر برای تأسیس مراکز مشاوره اسلامی با مدیریت کارشناسان متخصص و متعهد.
- بسترسازی برای ارادت‌ورزی بیش از پیش مردم به اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام و بیان شیوه سلوک ایشان.
- ترویج و حمایت از نقاط قوت در فرهنگ ملی مثل فضائل راسخ و نهادینه شده حیا، احترام به بزرگ‌تر، مهربانی، غیرت، مهمان‌نوازی و ...
- اجرای مسابقات کتابخوانی، مقاله نویسی، عکاسی، شعر و... با مضامین اخلاقی.
- تهیه سبد فرهنگی (مشمول بر کتاب و اسلاید و نرم‌افزار و کاست) با مضمون تجربه‌های عینی و قصه‌های مستند و معتبر در خصوص هر یک از آموزه‌های اخلاقی و توزیع آن‌ها در میان نوجوانان و جوانان.
- بازآفرینی و انتشار قصه‌های اخلاقی موجود در ادبیات کهن فارسی به زبان روز.

۲- ب. برنامه‌های اجتماعی

- التزام عملی مسئولان جامعه و مبلغان دینی به اخلاق اسلامی.
- تسهیل ارتباط‌های چهره به چهره با شخصیت‌های اخلاقی و در معرض انظار و افکار عمومی قرار دادن رفتار آنها.
- مبارزه سیستماتیک حکومت با بسترها و ریشه‌های فساد اخلاقی و برخورد قاطع انتظامی و قضایی با عوامل ترویج آن.
- برخورد بدون تسامح و عبرت‌انگیز با مدیران و کارگزاران متخلف ارشد حکومتی.
- آسیب‌شناسی فرهنگ عمومی در عرصه رفتار و باورهای اخلاقی.

- ترویج فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر و نظارت عمومی، ایجاد حساسیت ارزشی و پرورش روحیه برخورد با عوامل آسیب‌زای بهداشت روانی و اسباب تهدید سلامت اخلاقی جامعه از طریق تشکیل تیم‌های گسترده کارآمد و آموزش دیده امر به معروف و نهی از منکر.
- ایجاد اشتغال مفید و عدم ترویج سرگرمی‌های غفلت‌زا و اعمال محدودیت نسبت به شیوع زمینه‌ها و ابزارهای آن.
- آماده‌سازی زمینه‌های ازدواج جوانان.
- مقابله با سیاست‌گذاری‌های اقتصادی، فرهنگی، تبلیغی و... که منجر به کمرنگ شدن ارزش‌های اخلاقی در جامعه می‌شود از قبیل تبلیغ تجمل‌گرایی و مصرف زدگی و دامن زدن به روحیه تکاثر، چشم هم‌چشمی و... .
- توجه بیشتر مادی و معنوی به مراکز گروهی مانند پادگان‌ها و زندان‌ها و مراکز بازپروری با به کارگیری مدیران دلسوز، تأمین بودجه مناسب فعالیت‌های فرهنگی و ایجاد ساختار کارآمد تربیتی.
- تجلیل از شخصیت‌های اخلاقی در هر مجموعه کاری یا صنفی و معرفی افراد نمونه با ذکر شاخصه‌های اخلاقی آنان.
- بهره‌گیری از مقبولیت و محبوبیت شخصیت‌های اخلاقی، معنوی و نقش فراوان آنها در گسترش فرهنگ اخلاقی.
- اطلاع‌رسانی مناسب به جوانان در خصوص جلوه‌های حیات اخلاقی هنرمندان و ورزشکاران محبوب و متعهد.